

Tarbiat Modares
University

ARTICLE INFO

Article Type
Research Article

Authors

¹ Asghar Molaei. Ph.D. *

² Amin Amini Kashani. Ph.D.

1. Assistant Professor,
Department of Urban Planning,
Faculty of Architecture and
Urban Planning, Tabriz Islamic
Art University, Tabriz, Iran.

2. PhD Researcher, Islamic
Urban Planning, Faculty of
Architecture and Urban
Planning, Tabriz Islamic Arts
University, East Azerbaijan,
Iran.

Correspondence*

Address: Faculty of
Architecture and Urban
Planning, Tabriz Islamic Art
University, Tabriz, Iran.

Email: a.molaei@tabriziau.ac.ir

Article History

Received: 06.02.2022

Accepted: 05.04.2022

Explaining the dimensions of Islamic jurisprudence and ethics in water management

ABSTRACT

The importance of water has always been emphasized by the religion of Islam. The correct use of this existential element has been emphasized in several verses and hadiths. Given that the issue of water is the cause of many national and transnational conflicts today, so the issue of water management, especially in countries such as Iran, which are facing water stress, seems very necessary. The present study intends to explain the principles of jurisprudence and ethics in the plans and development plans related to water management. This paper intends to answer the following question: "what principles of jurisprudence and ethics would be considered in development plans and projects related to water management?" This research is a fundamental and developmental in terms of purpose and used descriptive-analytic method. Also, in order to collect data, the method of documentary-library studies is used. The research findings are first inferred by qualitative content analysis method and then using logical reasoning method. The results of the research show that if the principles and rules of Islamic jurisprudence and ethics are considered in the programs and laws related to water management in the country, many harms and challenges in the water sector can be overcome. This requires the development of a comprehensive plan with special considerations of jurisprudence and Islamic ethics related to water management and, of course, its strict implementation.

Keywords: Islamic Jurisprudence, Islamic Ethics, Water Management.

تبیین ابعاد فقهی و اخلاق اسلامی در آمایش

آب

اصغر مولایی Ph.D.

استادیار گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

امین امینی کاشانی Ph.D.

پژوهشگر مقطع دکتری شهرسازی اسلامی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، آذربایجان شرقی، ایران.

چکیده

در دین مبین اسلام همواره بر اهمیت آب تاکید فراوان شده و استفاده به قدر کفایت از این عنصر هستی بخش مورد تاکید آیات و روایات متعدد بوده است. با توجه به اینکه امروزه عامل بسیاری از تنازعات ملی و فراملی مسئله آب است، لذا بحث آمایش آب به ویژه در کشورهایی از جمله ایران که با تنش آبی مواجه هستند، بسیار ضروری به نظر می‌رسد. پژوهش حاضر قصد دارد از منظر قواعد فقه اسلامی مانند لاضرر، اتلاف، اهم و مهم، تسلیط، نفی سبیل، حلیت، لاجرح، حدکفاف، تزاحم مصلحت و وجوب دفع ضرر محتمل و قواعد اخلاق اسلامی مانند عدالت، اعتدال، امنیت، خیرخواهی، معنویت، بررسی اثرات زیست محیطی طرح‌های توسعه‌ای و آبادانی، بایدها و نبایدهای فقهی و اخلاقی را در برنامه‌ها و طرح‌های عمرانی مرتبط با آمایش آب تشریح و تبیین نماید. در واقع هدف اصلی پژوهش حاضر استخراج بایدها و نبایدهای فقهی و اخلاقی در پروژه‌ها و برنامه‌های عمرانی مرتبط با آمایش آب است و قصد دارد به این پرسش پاسخ دهد که "چه بایدها و نبایدهای فقهی و اخلاقی در برنامه‌ها و طرح‌های عمرانی مرتبط با آمایش آب می‌بایست مدنظر قرار گیرند؟" این پژوهش از منظر هدف بنیادین و توسعه‌ای بوده و با روش توصیفی-تحلیلی به انجام رسیده است. همچنین به منظور گردآوری داده‌ها از روش مطالعات اسنادی-کتابخانه‌ای بهره گرفته شده است. یافته‌های پژوهش ابتدا با روش تحلیل محتوای کیفی و سپس با استفاده از روش استدلال منطقی استنتاج شده است. نتایج حاصل از تحقیق نشان می‌دهد در صورتی که اصول و قواعد فقه و اخلاق اسلامی در برنامه‌ها و قوانین مرتبط با آمایش آب کشور مدنظر قرار گیرد، می‌توان بر بسیاری از آسیب‌ها و چالش‌های موجود در بخش آب فائق آمد. این امر نیازمند تدوین یک طرح جامع با ملاحظات ویژه فقهی و اخلاق اسلامی مرتبط با آمایش آب و البته اجرای دقیق آن است.

کلمات کلیدی: فقه اسلامی، اخلاق اسلامی، آمایش آب.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۱/۱۶

نویسنده مسئول: a.molaei@tabriziau.ac.ir

مقدمه

یکی از مهم‌ترین برنامه‌ها در جهت توزیع متوازن منابع و سازمان یابی انسان و فعالیت‌ها، برنامه ریزی آمایش سرزمین است. با توجه به کمبود منابع و ذخائر حیاتی برای زندگی بشر و نسل‌های آینده، برنامه ریزی در جهت حفظ و توزیع متعادل این منابع از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. لذا بحث آمایش سرزمین همواره در کشورهای مختلف مورد تاکید و توجه می‌باشد. یکی از بزرگترین چالش‌های قرن حاضر که بعد از هوا به‌عنوان مهم‌ترین نیاز انسان‌ها از آن یاد می‌شود "آب" است. آب یک منبع فراگیر و ضروری است [58]. امروزه همگان بر نقش آب در شکل‌گیری جوامع و نقشی که در توسعه ایفا می‌کند اذعان دارند. امروزه جوامع بین‌المللی از اهمیت آب در جهت داشتن رشد اقتصادی پایدار در زمان حال و آینده آگاه گشته‌اند. در سطح ملی نیز سهم زیادی از سرمایه‌گذاری‌ها صرف زیرساخت‌ها و امور زیربنایی و بهبود مدیریت منابع آب می‌شود که بیانگر اهمیت بخش آب در سطح ملی است [14]. باید به این بخش توجه ویژه‌ای مبذول گردد.

با گسترش مستمر مقیاس شهری، رشد سریع حجم کل اقتصاد، گسترش چشمگیر جمعیت شهری و تغییرات آب و هوایی، نیاز عمومی به منابع آب به صورت تصاعدی افزایش یافته و بسیار فراتر از منابع آب جاری منطقه‌ای بوده است [56]. توزیع نابرابر منابع آب و بارش، خشکسالی و الگوهای نامناسب مصرف همراه با روند رشد صنعتی و کشاورزی، منابع آب شیرین را به کالایی مهم و استراتژیک تبدیل کرده است که دولت‌ها، شهرها و جوامع مختلف برای دسترسی هر چه بیشتر به منابع آب با یکدیگر رقابت می‌کنند [50]. آب شیرین بسیار گرانبها است و احتمالاً تنها منبعی است که هیچ جایگزینی برای آن وجود ندارد [58]. لذا مدیریت منابع آب شیرین از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

آب شیرین مورد استفاده برای مصارف انسانی، مقداری محدود و کمتر از ۳ درصد کل آب موجود کره زمین است. منابع آب سطحی و غیرسطحی اگر به‌طور صحیح مدیریت نشوند بحران‌های آبی را موجب می‌شوند، که از تبعات اجتماعی، سیاسی و اقتصادی برخوردارند. توجه به مدیریت منابع آب در کشورهای نظیر ایران که دارای اقتصاد متکی به کشاورزی

نشان می‌دهد که دو اصل عدالت و ضرر نرسانی، دو اصل اخلاق زیستی حاکم بر بهره‌وری از منابع زیست محیطی، از جمله منابع آبی است و هرگونه استفاده از این منابع بدون در نظر گرفتن آن‌ها، کاری غیراخلاقی و هم‌زمان، عملی حرام خواهد بود.

نتایج حاصل از تحقیق کرمی (۱۳۹۶) در مقاله‌ای تحت عنوان "آموزش و به کارگیری احکام فقهی؛ ایجاد انگیزش دینی برای تعامل مسئولانه و اخلاقی با محیط زیست" به مدد چهار آموزه فقهی در مواجهه با محیط زیست، در چارچوب دو قاعده فقهی لاضرر و اتلاف و نیز دلایل عقلی و نقلی، حرمت عدم مراقبت از موهبت محیط زیست و لزوم حفظ و گسترش آن را نشان می‌دهد. این چهار آموزه عبارتند از: نهی از تغییر و دگرگونی در مظاهر خلقت؛ نهی از آزار و اذیت و تضییع؛ نهی از تخریب محیط زیست بدون ترجیح بالاتر و نهی از اسراف و زیاده روی. نگارنده بر این باور است که سیستم اخلاقی مسئولانه در بهره‌وری از طبیعت به مدد این عناصر سامان می‌یابد و هر انسان عامل به شریعت، با در نظر داشتن این عوامل می‌تواند به محیط زیست روی بیاورد و با محاسبه سود و زیان، براساس حلال و حرام، دامنه کنش‌های خود در تعامل با محیط زیست را به صورت عینی و کاربردی مشخص کند.

نتایج حاصل از تحقیق صادقی و آسایش (۱۳۹۶) در مقاله‌ای تحت عنوان "تشکیل بازار آب از دیدگاه اقتصاد اسلامی" نشان می‌دهد بسیاری از مشکلات و مسائل مربوط به مدیریت آب از جمله محدودیت آب قابل دسترس، توزیع غیریکنواخت آب در سطح کشور، نوع و شیوه تولید محصولات زراعی از منظر سازگاری با اقلیم، برداشت بی‌رویه از منابع آب زیرزمینی، افت آبخوان‌ها و نشست زمین، افزایش پساب‌ها و آلوده شدن منابع آب و همچنین مسائل مربوط به آب‌های مرزی و مشترک حاکی از عدم وجود ارزش مناسب برای آب است که لازمه ایجاد ارزش مناسب برای آب، ایجاد بازار آب می‌باشد و باید توجه داشت که مصرف فعلی آب مغایر بسیاری از قواعد فقه می‌باشد. با توجه به مبانی فقهی، آب می‌تواند دارای بازار باشد، البته بازاری که باید یکسری از تدابیر در آن وجود داشته باشد.

نتایج حاصل از تحقیق رجاییان، کشتی‌آرای و نادری (۱۳۹۷) در مقاله‌ای تحت عنوان "تحلیل مضامین موثر بر فرهنگ

هستند، با توجه به استفاده بیش از ۷۰ درصدی آب در بخش کشاورزی، از اهمیت زیادی برخوردار است [44]. همچنین تغییر در سبک زندگی نیز باعث افزایش استفاده از منابع آبی شده است. در وضعیت کنونی با توجه به مسائلی همچون گرایش به شهرنشینی و تغییر سبک زندگی مردم، تمایل به استفاده حداکثری از منابع و لزوم دسترسی سریع‌تر به نیازهای مصرفی، خطر اتلاف و کاهش منابع انرژی به ویژه آب و نیز دغدغه اصلاح و بهینه‌سازی الگوی مصرفی افراد جامعه بیش از گذشته اهمیت یافته است.

براساس تحقیقات سازمان ملل منابع قابل استفاده آب ایران از دو هزار میلیارد متر مکعب در سال ۱۹۹۰ میلادی به ۷۲۶ تا ۸۶۰ میلیارد مترمکعب در سال ۲۰۲۵ کاهش خواهد یافت و از ایران به‌عنوان یکی از بزرگترین کشورهای درگیر بحران آب در آینده نام برده می‌شود [14]. بنابراین توجه به آمایش آب در برنامه‌ریزی‌های ملی و منطقه‌ای ایران اهمیت ویژه و حیاتی دارد. یکی از مسائل مهم که در بخش مدیریت منابع و آمایش آب کشور در سطوح مختلف غالباً مغفول مانده و منجر به بروز تعارضات مدنی، بی‌عدالتی، آسیب‌های جبران ناپذیر به طبیعت و ... می‌شود، عدم توجه به مسائل فقهی و اخلاق اسلامی در طرح‌ها و برنامه‌های عمرانی است. این مسئله در برخی برنامه‌ها و پروژه‌های عمرانی اعم از احداث سدها، پروژه‌های آبرسانی، طرح‌های انتقال آب، احداث چاه‌های عمیق و نیمه عمیق، مدیریت سیلاب، بازیافت آب، مکان‌یابی فعالیت‌های کشاورزی و صنایع آب بر و ... بسیار چالش برانگیز بوده و اغلب این طرح‌ها موجب تضییع حقوق عامه، طبیعت و نسل‌های آینده می‌گردند. لذا در مقاله حاضر سعی بر آن شده تا بایدها و نبایدهای فقهی و اخلاق اسلامی در پروژه‌ها و برنامه‌های عمرانی مرتبط با آمایش آب استخراج و تبیین گردد.

پیشینه پژوهش

در این بخش به مرور برخی مطالعات داخلی و خارجی صورت گرفته در ارتباط با موضوع مورد مطالعه پرداخته شده است. نتایج حاصل از تحقیق نظری توکلی (۱۳۹۱) در مقاله‌ای تحت عنوان "اخلاق زیستی و تبیین بایستگی‌های حفاظت و بهره‌وری از منابع آب در راستای آموزه‌های فقه محیط زیست"

مصرف آب از دیدگاه اسلام (مطالعه کیفی)" نشان می‌دهد که در ایران هنوز استفاده مطلوب از آب به شکل یک فرهنگ، جایگاه خاص خود را پیدا نکرده است. در این بخش آموزش‌های ساده اما کاربردی (با محوریت اعتدال، قناعت، پرهیز از اسراف و صرفه جویی) که از طرف دین اسلام مطرح شده می‌تواند مسلمانان را به الگوی بهینه مصرف آب رهنمون سازد.

اسبر (۲۰۱۳) در مقاله‌ای تحت عنوان "آینده مدیریت منابع آب در جهان اسلام" فلسفه دینی مسلمانان و اهمیت آب به‌عنوان یک محور بالقوه که می‌تواند سیاست‌های آینده را تحت تاثیر قرار دهد و شروع به پاسخگویی به برخی از چالش‌های تقاضای آب که این کشورها در قرن بیست و یکم با آن مواجه هستند نماید را مورد بررسی قرار می‌دهد. با توجه به اهمیت آب در اسلام، ابزار مدیریتی که رویکردهای سنتی مدیریت اقتصادی آب را گسترش می‌دهد تا رویکردهای فرهنگی و معنوی غیرسنتی را در برگیرد، احتمال موفقیت بیشتری در جهان اسلام دارد. این امر مستلزم جستجوی راه‌حلهایی فراتر از سطح سلسله مراتب و تغییر جهانی و استعاره پیرامون مدیریت آب از طریق گنجاندن اصول اسلامی در سیاست‌های مدیریت آب یا کمپین‌های آگاهی عمومی است. سیرج و طیب (۲۰۱۷) در تحقیقی تحت عنوان "آب در اسلام" بیان می‌دارد که برخی ادیان همچون مسیحیت به علت انسان محور بودنشان، تسلط انسان بر طبیعت را مجاز می‌دانند. در این میان دین اسلام به دلیل داشتن تفاوتی عمده با سایر ادیان مورد توجه خاصی قرار گرفته است. این تفاوت ناشی از دو مسئله است. اول، تاکید قرآن بر قوانین منطقی حاکم بر کیهان، نظم موجود در زندگی جانداران و توجه به رسالت انسان به‌عنوان خلیفه خدا بر روی زمین. دوم، ویژگی‌های جغرافیایی محل ظهور اسلام که موجب تاکید این دین بر حفاظت از منابع طبیعی از جمله آب، درختان میوه و چهارپایان شده است. می‌توان نتیجه گرفت که تاکید آموزه‌های اخلاقی و عملی دین اسلام بر مصرف صحیح آب و نکوهش اسراف کاران تاثیر مثبتی در نگرش و رفتار مصرف آب افراد دارد.

جنیفر دارگین (۲۰۲۰) در مقاله‌ای تحت عنوان "حفظ آب در آموزه‌های اسلامی" بیان می‌دارد که طبق قوانین اسلامی (شریعت)، مزارع بالادستی مسئولیتی دارند که نسبت به استفاده

کنندگان پایین دستی توجه کنند. انحصار آب برای مزرعه کنار نهر ممنوع است. کشاورز پس از قطع مقدار معقول آب برای محصولات خود، باید بقیه را در پایین دست رها کند. علاوه بر این اگر آب رودخانه برای آبیاری همه مزارع کافی نباشد، نیاز مزارع قدیمی‌تر باید قبل از اجازه آبیاری مزرعه جدید برطرف شود. این نشان دهنده تاکید اسلام بر بهره برداری پایدار از آب است.

عبدالرحمان جاه (۲۰۲۰) در مقاله‌ای تحت عنوان "آب در فرهنگ اسلامی" بیان می‌دارد که آب دادن به دیگران صدقه و خیر محسوب می‌شود. آب در اسلام هدیه‌ای است که برای همه به‌طور یکسان تعلق می‌گیرد و باید به‌طور عادلانه بین همه موجودات زنده، انسان، حیوان و گیاه توزیع شود. از این رو، این منبع طبیعی گرانبها و کمیاب باید با احترام و بالاترین درجه مسئولیت، به شیوه‌ای عادلانه هم به صورت فردی و هم جمعی اداره شود.

با توجه به مرور پیشینه پژوهش، به موضوع آمایش آب و تبیین ابعاد فقهی و اخلاقی آن در مطالعات پیشین پرداخته نشده است. لذا با توجه به بداعت موضوع و اهمیت آن، این مقاله با هدف اصلی استخراج بایدها و نبایدهای فقهی و اخلاقی در پروژه‌ها و برنامه‌های عمرانی مرتبط با آمایش آب نگاشته گردیده و قصد دارد به این پرسش پاسخ دهد که "چه بایدها و نبایدهای فقهی و اخلاقی در برنامه‌ها و طرح‌های عمرانی مرتبط با آمایش آب می‌بایست مدنظر قرار گیرند؟"

روش شناسی

پژوهش حاضر از منظر هدف بنیادین و توسعه‌ای است و با روش توصیفی-تحلیلی به انجام رسیده است. همچنین به منظور گردآوری داده‌ها از روش مطالعات اسنادی-کتابخانه‌ای بهره گرفته شده است. یافته‌های پژوهش ابتدا با روش تحلیل محتوای کیفی و سپس با استفاده از روش استدلال منطقی استنتاج شده است. در این پژوهش ابتدا به تبیین نقش و اهمیت "آب" در متون دست اول دینی نظیر آیات و روایات پرداخته شده است. سپس اصول و قواعد فقهی و اخلاقی مرتبط با آمایش آب به تفکیک تشریح و ارائه گردیده و در نهایت بایدها و نبایدهای فقهی و اخلاقی که در برنامه‌ها و طرح‌های عمرانی

پسندیده باشد مانند جوان مردی و دلبری، یا زشت و ناپسند باشد مثل فرومایگی و بزدلی [42]. براین اساس خُلق در لغت به معنی سرشت، خوی و طبع است و به معنای صورت درونی و باطنی و ناپیدای انسان است و در مقابل، خُلق به صورت ظاهری انسان که با چشم قابل رویت است، اطلاق می‌شود. در کتاب مفردات نیز آمده که این دو واژه از یک ریشه‌اند. با این تفاوت که خلق به حالات نفسانی و صفات درونی گفته می‌شود؛ اما خلق جنبه جسمی و بدنی انسان را می‌گویند. این واژه در لغت همچنین به معنی «مفاهیم خوی‌ها، طبیعت باطنی، سرشت درونی، طبع، مروت، خوش رفتاری» است [40].

جایگاه آب در آیات قرآن و روایات شیعه

اصل و اساس حیات و زندگی ما انسان‌ها و همه جانداران روی زمین، آب است. این همان نکته مهمی است که در قرآن کریم بارها به آن اشاره شده، به طوری که کلمه "الما" در ۶۰ آیه و با توجه به اینکه در سه آیه دو بار تکرار شده، ۶۳ بار در قرآن کریم ذکر شده است [53]. در این کره خاکی هر کجا آب باشد، آبادانی است و هر کجا از برکت آب محروم باشد، کویر و خشکی است. آب به‌عنوان برکت خداوندی است که حیات می‌بخشد، حیات را حفظ می‌کند و بشر و زمین را پاکیزه می‌گرداند. قرآن برای آب اهمیتی فوق‌العاده قائل شده است. خداوند در آیات متعدد انسان را به تفکر درباره آب و شکرگزاری بر این نعمت بزرگ یادآور شده است. به نظر می‌رسد در قرآن آب با ارزش‌ترین آفریده خدا بعد از انسان هست [8]. این حکمت و تدبیر الهی در آیاتی چند بدان اشاره شده که در جدول ۱ بخشی از آن ارائه شده است.

مرتبط با آمایش آب می‌بایست مورد توجه قرار گیرد، مرتبط با هریک از قواعد احکام و اخلاق اسلامی تبیین گردیده است.

واژه شناسی

آمایش: این واژه کلمه نوین فارسی است که از ریشه فعل «آمدن» و «آمودن» به معنی آراستن، آمیختن، به رشته در آوردن و آماده کردن است که از واژه Aménager در زبان فرانسه اقتباس شده است [9]. این واژه همچنین به معنی درهم کردن، در نشاندن، مستعد کردن، به سلک در آوردن و آراسته کردن نیز می‌باشد [35].

فقه: در لغت به معنای فهم، علم و زیرکی به کار رفته است [26]. در اصطلاح نیز به معنای علم به احکام جزئی شرعی یا به دست آوردن و شناخت وظیفه عملی مکلف از منابع و ادله شرعی است [41]. «فقه» در لغت، مطلق فهم نیست، بلکه موشکافی و ریزبینی و فهم دقیق را «فقه» گویند. بنابراین به جای «فهم دقیق» از «ادراک دقیق» می‌توان استفاده کرد و گفت که فقه در لغت، مطلق علم به یک شی و ادراک آن نیست، بلکه ریزبینی و ادراک دقیق را «فقه» گویند. واژه فقه در ابتدا عام بود و شامل هر علمی می‌شد، ولی پس از آن به علم شریعت اختصاص یافت. راغب که به تعبیر بعضی از صاحب نظران، لغوی تیز چنگی در یافتن معنای اصلی و دقیق است، می‌گوید: «فقه آن است که انسان با استنتاج از معلومات و قضایای بالفعل و موجود، به مجهولی دست یازد». هروی می‌گوید: «معنای حقیقی فقه، شکافتن و گشودن است و فقیه کسی است که کلام را می‌شکافد» [29].

اخلاق: در اصل «اخلاق»، واژه‌ای عربی است که مفرد آن «خُلق» و «خُلُق» می‌باشد. در لغت به معنای «سرشت و سنجیه» به کار رفته است؛ اعم از اینکه سنجیه و سرشتی نیکو و

جدول ۱: آیات مربوط به جایگاه آب در قرآن کریم

مشخصات	متن عربی	ترجمه فارسی
سوره بقره، آیه ۱۶۴	... وَمَا أَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ ... لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ	و آبی که خداوند از آسمان نازل کرده و با آن زمین را پس از مرگ زنده نموده و انواع جنبنندگان را در آن گسترده ... نشانه‌هایی است برای مردمی که عقل دارند و می‌اندیشند.
سوره رعد، آیه ۱۷	... أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَالَتْ أَوْدِيَةٌ بِقَدَرِهَا از آسمان آبی فروفرستاد، پس رودخانه‌هایی به اندازه گنجایش خودشان روان شدند.
سوره حجر، آیه ۲۲	... فَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَاسْقَيْنَاكُمُوهُ...	... و از آسمان آبی نازل کردیم، پس شما را بدان سیراب کردیم.
سوره انبیاء، آیه ۳۰	... وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ	... و هر چیزی زنده‌ای را از آب آفریدیم، آیا ایمان نمی‌آورند.
سوره روم، آیه ۲۴	... وَنُنَزِّلُ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَيُحْيِي بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ	... و از آسمان به تدریج آبی فرو می‌فرستد که به وسیله آن، زمین را پس از مرگش زنده می‌گرداند. در این امر برای مردمی که تعقل می‌کنند، قطعاً نشانه‌هایی هست.
سوره فاطر، آیه ۹	وَاللَّهُ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيحَ فَتُثِيرُ سَحَابًا فَسُقْنَاهُ إِلَى بَدْيٍ مَيِّتٍ فَأَحْيَيْنَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا كَذَلِكَ النُّشُورُ	خداوند بادها را فرستاد تا ابرها را به حرکت درآورد. پس ما این ابرها را به سوی سرزمین مرده‌ای راندیم و به وسیله آن، زمین را پس از مردنش زنده می‌کنیم، رستاخیز نیز همان گونه است.
سوره زمر، آیه ۲۱	أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَلَكَهُ يَنَابِيعَ فِي الْأَرْضِ [خدا] از آسمان آبی فرود آورد، پس آن را به چشمه‌هایی که در زمین است، راه داد.
سوره ق، آیه ۹	وَنَزَّلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً مُبَارَكًا فَأَنْبَتْنَا بِهِ جَنَّاتٍ وَحَبَّ الْحَصِيدِ	و از آسمان، آبی پر برکت فرود آوردیم و به وسیله آن باغ‌ها و دانه‌هایی را که درو می‌کنند، رویاندیم.

در روایات و احادیث معتبر نیز بارها راجع به نقش و اهمیت آب صحبت به میان آمده که در جدول ۲ بخشی از آن ارائه گردیده است.

جدول ۲: جایگاه آب در روایات شیعه

منبع	ترجمه فارسی	متن عربی
میزان الحکمه، ج ۵، ص ۵۳۰	مسلمانان در سه چیز شریکند: در آب و مرتع و آتش	المسلمون شركاء في ثلاث: في الماء و الكلا و النار
میزان الحکمه، ج ۵، ص ۵۳۰	هر که جلوی استفاده دیگران از زیادی آب یا مرتع را بگیرد، خداوند در روز قیامت فضل خود را از او باز می‌دارد.	من منع فضل ماءٍ أو كلاً منعه الله فضله يوم القيامة
بحار الانوار، ج ۶۶، ص ۵۶	آب در دنیا و آخرت، برترین آشامیدنی است.	سيد شراب الدنيا و الآخرة الماء
وسائل الشیعه، ج ۱۷، ص ۲۱۰	آب آسمان را بیاشامید که آن پاک کننده بدن است و جلوی بیماری‌ها را می‌گیرد.	اشربوا ماء السماء فإنه يطهر البدن و يدفع الاسقام...
نهج البلاغه، خطبه ۱۵۴	و آگاه باش هر عملی رویشی دارد، و هر روینده‌ای از آب بی نیاز نیست و آب‌ها نیز گوناگون هستند. پس هر درختی که آبیاری‌اش به اندازه و نیکو باشد شاخ و برگش نیکو و میوه‌اش شیرین است و آنچه آبیاری‌اش پاکیزه نباشد درختش عیب‌دار و میوه‌اش تلخ است.	و اعلم ان لكل عمل نباتا و كل نبات لا غنى به عن الماء و المياه مختلفه، فما طاب سقيه طاب غرسه و حلت ثمرته، و ما خبت سقيه خبت غرسه و امرت ثمرته.
نهج البلاغه، خطبه ۲۱۱	از نشانه‌های توانایی و عظمت خدا، و سگفتی ظرافت‌های صنعت او آن است که از آب دریای موج زنده، و امواج فراوان شکننده، خشکی آفرید و به	و كان من اقتدار جبروته و بدیع لطائف صنغته ان جعل من ماء البحر الزاخر المتراكم المتقاصف ييسا جامدا، ثم فطر

مَنْ أَطْبَقًا ... وَ وَقَفَ الْجَارِي مِنْهُ طَبَقَاتِي تَقْسِيمَ كَرْد ... وَ آبِ رَوَانِ از ترسِ او ایستاد.
لِخَشْيَتِهِ.

امام صادق(ع)	لا تُفْسِدْ عَلَى الْقَوْمِ مَاءَهُمْ	آب مورد نیاز مردم را آلوده مکن.	تهذیب الأحكام، ج ۱، ص ۱۸۵
امام رضا(ع)	طَعْمُ الْمَاءِ طَعْمُ الْحَيَاةِ	مزه آب، مزه زندگی است.	بحار الأنوار، ج ۴۹، ص ۹۹
امام رضا(ع)	الماء المَعْلَى يَنْفَعُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ وَ لَا يَضُرُّ	آب جوشیده از هر حیث سودمند است و به هیچ چیز من شیء	بحارالانوار، ج ۶۶، ص ۴۵۱

با توجه به آیات و روایات مطرح شده در ارتباط با آب، می‌توان به جایگاه و اهمیت این منبع مهم و حیاتی در مبانی و قواعد اسلامی و شیعی پی برد.

آمایش آب

عدم توجه به تعادل در منابع آب کشور موجب افزایش تعارضات اجتماعی و ناپایداری سرزمین و منطقه خواهد شد. خشک شدن دریاچه‌ها، تالاب‌ها، رودخانه‌ها، استفاده مستمر و بدون ملاحظه از منابع آب‌های زیرزمینی، آلودگی محیط زیست، کمبود منابع آب شرب و گسترش ریزگردها، جامعه را در بسیاری مناطق کشور با تهدید جدی مواجه کرده است. در این میان نبود طرح آمایش سرزمین به این معنا است که هیچ توازن و تعادلی بین منابع و مصارف وجود ندارد. لذا تهیه سند آمایش آب ضمن توزیع عادلانه، از اسراف آن نیز جلوگیری می‌کند. طرح آمایش آب محور، در واقع همان طرح آمایش است که در آن تاکید بیشتر بر آب می‌شود به ویژه در مناطقی که با تنش آبی مواجه هستند. اجرای این طرح با ایجاد یک ساختار منطقی بین تولیدکننده و مصرف کننده می‌تواند به صیانت از منابع آبی کشور کمک کند. مدیریت درست و دقیق منابع آبی کشور نیازمند تهیه سند آمایش آب است. لذا لزوم برنامه‌ریزی و اجرای طرح آمایش آب با توجه به رشد جمعیت، تغییرات اقلیمی، پایداری خاک، توزیع مکانی صنایع، کاهش آب تجدیدپذیر و امنیت غذایی ضروری به نظر می‌رسد.

در ۱۵ سال گذشته با کاهش بارش و افزایش درجه حرارت در کشور، حدود ۳۰ درصد از منابع آب تجدید پذیر کاهش یافته است. لذا عدم توجه به طرح آمایش با محوریت آب در سطوح مختلف ملی و منطقه‌ای در توسعه آینده، با توجه به افزایش تقاضا، کاهش منابع و سرانه آب تجدیدپذیر و افزایش تعارضات زمانی، مکانی، کمی و کیفی موجب کاهش خدمات

اکوسیستم‌ها و افزایش آسیب پذیری آنها خواهد شد. از طرفی برای مدیریت مصرف باید اطلاعات درستی از منابع، مصارف، هزینه‌ها و چالش‌ها در دسترس باشد تا برنامه‌ها و تصمیمات درست اتخاذ شود. آمایش آب محور و سرزمین سعی بر آن دارد تا همه بخش‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی را مدنظر قرار دهد. در بخش‌های اقتصادی مانند صنعت، کشاورزی و خدمات باید به رابطه این بخش‌ها با جمعیت، منابع و زیرساخت‌ها و توان زیستی منطقه توجه کرد. توازن زیستی مشخص می‌کند که چه فعالیتی تا کجا در هر منطقه می‌تواند تداوم داشته باشد. طرح آمایش آب می‌بایست تمام فعالیت‌های اقتصادی و صنعتی در کشور را با منابع آبی متناسب کند. ایجاد ساختارهای منطقی بین تولید، انتقال و توزیع آب در بخش‌های کشاورزی، صنعتی و محیط زیست می‌تواند تعادل متناسبی را بین تولیدکنندگان و مصرف‌کنندگان آب برقرار کند.

به‌عنوان مثال در این طرح می‌بایست به آمایش بخش صنعت و کشاورزی به صورت توأمان توجه شده و چگونگی تامین آب این بخش‌ها مورد بررسی قرار گرفته تا بخش کشاورزی آسیب نبیند. براساس سند آمایش آب، استقرار صنایع آب‌بر در مناطق کم آب ممنوع بوده و تنها صنایعی مجاز به فعالیت می‌شوند که نیاز به آب زیادی ندارند. به‌عنوان مثال در استان اصفهان علی‌رغم وجود مشکل کمبود آب، بزرگترین صنایع فولادی کشور که همه آب‌برهای بزرگی هم هستند؛ در این شهر احداث شده‌اند که امری غلط است. در نتیجه این سند می‌خواهد به این پرسش پاسخ دهد که هر کدام از مناطق به اندازه منابع آبی که برایشان تعیین شده یعنی آب قابل برنامه ریزی (نه به اندازه همه منابع آبی که دارند) بهترین فعالیت‌هایی که می‌توانند انجام دهند که منجر به پایداری سرزمین شود و متغیرهای مهم حوزه‌های اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی پایدار باقی بمانند، کدام فعالیت‌ها هستند؟

۱- قاعده لاضرر

قاعده لاضرر، یکی از مشهورترین قواعد فقهی است که مستند بسیاری از مسائل فقهی به شمار می‌آید. مهم‌ترین دلیل برای نفی ضرر و ضرار، منبع چهارم فقه یعنی عقل است. بررسی موارد استفاده واژه‌های «ضرر» و «ضرار» در منابع اسلامی، نشان می‌دهد که ضرر، شامل تمام خسارت‌ها و زیان‌های وارد بر دیگری است، ولی ضرار مربوط به مواردی است که شخص با استفاده از یک حق یا جواز شرعی، به دیگری زیان وارد سازد که در اصطلاح امروزی از چنین مواردی به «سو استفاده از حق» تعبیر می‌شود [23].

در معنای «ضرر» و «ضرار» امام خمینی (ره) فرموده‌اند: ضرر و اضرار، بیشتر به معنای کاستی وارد کردن در مال و جان به کار برده شده است و ضرار و واژه‌های مترادف آن به معنای در تنگنا قرار دادن و ایجاد ناراحتی و مشقت به دیگران است [22]. به موجب این قاعده، در یک نظام اسلامی هر حکمی که اجرای آن مستلزم زیان رساندن به دیگران شود، قابل اجرا نخواهد بود. حال این زیان جانی باشد و یا مالی و یا معنوی و روحی فرقی نمی‌کند [15]. قاعده لاضرر دارای ویژگی‌های برجسته و درخشنده‌ای است که در بین سایر قواعد آن را ممتاز می‌کند. برخی از این خصوصیات عبارتند از [51]:

۱. قاعده «لاضرر»، چون قاعده «عدالت» و «لاخرج»، یکی از عوامل سرمدیت و جاودانگی نظام حقوقی اسلام است.
 ۲. قاعده «لاضرر»، مانند نگرهبانی هشیار و ناظری بیدار، در کنار هر حکم یا دستور شرعی و قانونی ایستاده است. قاعده «عدالت» و «لاضرر»، جان‌مایه احکام و روح قوانین و مقررات است.
 ۳. این قاعده، کلید اجتهاد، در زمان‌ها و مکان‌ها و در فرهنگ‌های مختلف است و «اجتهاد» به گفته اقبال لاهوری موتور محرکه نظام حقوقی اسلام است.
- این قاعده ضرر رساندن به طبیعت را نیز شامل می‌شود. قاعده لاضرر به مثابه مبنای فقهی استواری برای چارچوب بندی فقهی مسئله حفظ طبیعت و جلوگیری از آسیب رساندن به آن است؛ زیرا تخریب محیط زیست ارتباط مستقیمی با زندگی انسان و ضرر و آسیب به او می‌شود. به‌طور کلی آلودگی زیست محیطی از جمله آب ناشی از نقض تعهدات فقهی در

با توجه به بهره‌برداری بیش از اندازه از سفره‌های زیرزمینی آب در کشور باید راهکارهای دیگر برای تامین آب و کاهش مشکلات این بخش مورد بررسی قرار گیرد. در این راستا اگر آب به صورت تنظیم شده در اختیار کشاورزان قرار گیرد باعث اعمال برنامه ریزی از سوی آنان در مصرف می‌گردد که این موضوع نیز سبب صرفه جویی در مصرف آب و حفظ و نگهداشت منابع آب زیرزمینی خواهد شد. در مورد موضوع «انتقال آب» نیز در این سند بررسی می‌شود که چه حجم آبی، برای کجا و با چه توزیع مکانی و زمانی نیاز است که خطوط انتقال آب بر مبنای آنها طراحی شوند؟

در آمایش آب محور مشارکت سازمان‌ها و نهادهای مرتبط با این حوزه ضروری است و همه ارکان ذی‌نفع و ذی‌نفوذ مشارکت کننده باید با در نظر گرفتن بخش‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی به دنبال توسعه پایدار باشند. لذا نقشه راه توسعه پایدار در حوزه‌های اقتصادی، اجتماعی و محیط زیست کشور نیازمند توجه به آمایش آب محور و سرزمین و تدوین طرح جامع آب است. از نگاه متخصصان بهتر است سند آمایش آب با محوریت تخصیص آب تهیه شود، بدان معنا که برنامه ریزی تنها برای توزیع آب نباشد بلکه قبل از آن تصمیم‌گیری در خصوص تخصیص آب صورت گیرد.

احکام اسلامی در آمایش آب

قواعد فقهی، قواعدی است که در راه به دست آوردن احکام شرعی الهی واقع می‌شوند، ولی این استفاده از باب استنباط و توسیط نبوده بلکه از باب تطبیق است. قواعد فقهی را می‌توان به سه گروه قواعد مدنی (مانند: قاعده سلطنت بر اموال، لاضرر، اتلاف و...)، قواعد جزایی (مانند: قواعد باب قصاص، دیه، دراء) و قواعد قضایی (مانند: بینه، اقرار، من ملک، ولایت حاکم بر ممتنع و...) تقسیم نمود [23]. احکام فقهی مرتبط با آمایش آب از نوع قواعد مدنی می‌باشند. در ادامه به تبیین چند قاعده فقهی در این رابطه پرداخته شده است.

خطر بیندازد، جلوگیری کرد. به عنوان مثال ورود فاضلاب به طبیعت پیرامون شهرها و رودخانه‌ها که موجب آلودگی و از بین رفتن گونه‌های زیستی خواهد شد. همچنین باغ و ویلا سازی، حفر چاه‌های متعدد و پروژه‌های سدسازی اگر بدون مطالعه و در نظر گرفتن ملاحظات در ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی صورت پذیرد، می‌تواند موجب آسیب و ضرر رساندن به حقوق عامه و طبیعت گردد.

۲- قاعده اتلاف

مفاد این قاعده در "من أتلف مالَ الغيرِ فهُوَ و لَه ضامن" مندرج است؛ یعنی هر کس مال دیگری را بدون اذن او تلف کند یا مورد بهره برداری قرار دهد، ضامن است [31]. اتلاف بر دو قسم است: اتلاف حقیقی که شخص مال دیگری را به کلی از بین ببرد، مثلاً لباس یا فرش او را بسوزاند یا خانه‌اش را خراب کند و اتلاف حکمی که نفس مال از بین نمی‌رود، بلکه با بقای اصل مال، مالیت آن نابود می‌شود. مثلاً شخصی وسایل سرمایه‌اش متعلق به دیگری را در فصل تابستان در مکانی مخفی کند و در زمستان آن را اظهار نماید. در اتلاف، وجود اعتباری مالی که تلف می‌شود، بر ذمه قرار می‌گیرد و تلف کننده باید از عهده این ذمه برآید. واژه مال در منابع، شامل منافع و چیزهایی می‌گردد که انسان بدان نیازمند است و به طور مستقیم و یا غیر مستقیم در سلامت، رشد و تمامیت جسمانی او تاثیرگذار است و قابلیت بهره‌برداری دارد [30]. برای مثال اگر اقدام نکردن به موقع اشخاص یا نهادهای مسئول سبب خسارت‌های زیست محیطی شود، به حکم این قاعده، مسئولیت جبران خسارت بر عهده سبب خواهد بود [48]. در این ارتباط امیرمومنان (ع) فرمودند:

«کسی که بیهوده حیوانی را بکشد، درختی را قطع کند، گیاهی را از بین ببرد، خانه‌ای را خراب کند و یا چاه و جویباری را کور کند، باید معادل قیمت آنچه را که از بین برده یا فاسد کرده بپردازد و چند ضربه شلاق تعزیری نیز بخورد. اما اگر این اعمال را از روی اشتباه و به صورت غیر عمدی انجام داده باشد، تنها غرامت بپردازد و دیگر زندان و توبیخ لازم نیست» [31]. لذا آلودگی آب‌ها که منبع حیات بسیاری از موجودات هستند از طریق ریختن زباله‌های خانگی و صنعتی در آب نمونه‌های بارز

برابر آنها است که در بسیاری از موارد موجب ضمان و مسئولیت مدنی خواهد بود. از دیدگاه اسلام آلودگی و تخریب محیط زیست حرام است؛ چرا که سبب فساد می‌شود و فساد، مفهومی است که افزون بر در بر گرفتن گناهان مشهور، همه مضرات از جمله کارهای مضر نسبت به محیط زیست را در بر می‌گیرد؛ چنان که خداوند در سوره روم فرمود: «تباهی و خرابی در دریا و خشکی نتیجه کارهایی است که مردم انجام داده‌اند. خداوند نتیجه ناخوشایند برخی از کارهایی که انجام داده‌اند را بدیشان می‌چساند...» (روم، ۴۱).

روایات قاعده لاضرر در حد تواتر است. در روایات امامیه، قاعده لاضرر در دو عبارت، مرتبط با آب چنین بیان شده است [31]:

۱. امام صادق (ع) فرمودند: «رسول خدا درباره آب نخلستان‌ها، میان مردم مدینه چنین حکم فرمود که نباید اضافه چیزی را از دیگران منع کرد و در میان بادیه نشینان چنین حکم فرمود که برای جلوگیری (استفاده دیگران) از زیادی مرتع نباید جلوی استفاده آنها را از زیادی آب گرفت و فرمود (صلی الله علیه و آله): زیان رساندن به یکدیگر ممنوع است.»

۲. امام صادق (ع) همچنین فرمودند: «رسول خدا (ص) در بین اهل مدینه در خصوص آبیاری کردن نخل‌ها قضاوت نمود به این که از نفع رساندن به دیگران خودداری نمی‌شود؛ یعنی این که وقتی درختان خودتان را آبیاری کردید، از باقی مانده آب برای آبیاری درختان دیگران ممانعت نکنید و در بین اهل بادیه قضاوت نمود به این که کسی زیادی آبش را منع نمی‌کند تا دیگری از پر گیاه شدن زمینش منع شود و فرمود: «لَا ضَرَّ وَ لَا ضِرَّارَ».

مهم‌ترین دلیل قاعده لاضرر، عقل نامیده شده است. مدلول این قاعده جز «مستقلات عقلیه» است که عبارتند از اموری که بدون حکم شرع، عقل به آنها می‌رسد. در تقریر عقلی گفته شده است: عقل و منطوق زندگانی اجتماعی به طور بدیهی حکم می‌کند که اگر از اضرار به غیر و ضرر به خویشتن جلوگیری ننماید، زندگانی دسته جمعی نه تنها دشوار خواهد شد بلکه امکان ناپذیر خواهد گشت [33]. بنابراین براساس قاعده فقهی لاضرر در بحث آب، باید از هر اقدام یا عملی که به طور مستقیم و یا غیر مستقیم سلامت انسان و محیط زیست را تضعیف و به

ضرر و اتلاف هستند. با توجه به دو قاعده مذکور امام خمینی (ره) درباره زیاده روی در مصرف آب چنین فرمودند: «زیاده روی به نحو غیرمعارف حرام است و چنانچه موجب اتلاف و ضرر باشد موجب ضمان است» [31].

مقام معظم رهبری نیز قائل به حرمت آلوده ساختن آب‌ها و دریا بوده و در پاسخ به این سوال که ریختن زباله و پسماندهای مواد شیمیایی و نفتی به دریا اشکال دارد؟ می‌فرمایند: «اگر کاری انجام بدهیم که آرامش محیط زیست دیگران برهم بخورد یا حتی شرایط زیستی حیوانات و گیاهان بی جهت دچار مشکل بشود و آنها آزار ببینند، این کار جایز نیست. مخصوصاً این مسئله درباره دریاها که محیط زندگی بسیاری از موجودات و مخلوقات الهی است صدق می‌کند، آبیان امروزه یکی از منابع مهم تامین مواد غذایی انسان‌ها هستند و بنابراین اگر به دریاها لطمه‌ای وارد شود و همچنین به آبیان هم لطمه بزند، این کار حرام است» [21].

با توجه به قاعده اتلاف، در ماده ۴۴ قانون توزیع عادلانه آب کشور مصوب مجلس شورای اسلامی در سال ۱۳۶۱ آورده شده است: در صورتی که در اثر اجرای طرح‌های عمرانی و صنعتی و توسعه کشاورزی و سدسازی و تاسیسات مربوطه یا در نتیجه استفاده از منابع آب‌های سطحی و زیرزمینی در ناحیه یا منطقه‌ای قنوات و چاه‌ها و یا هر نوع تاسیسات بهره‌برداری از منابع آب متعلق به اشخاص تملک و یا خسارتی بر آن وارد شود و یا در اثر اجرای طرح‌های مذکور آب قنوات و چاه‌ها و رودخانه‌ها و چشمه‌های متعلق به اشخاص حقیقی یا حقوقی و حقا به بر آن نقصان یافته و یا خشک شوند، به ترتیب زیر برای جبران خسارت عمل خواهد شد.

الف- در مواردی که خسارت وارده نقصان آب بوده و جبران کسری آب امکان‌پذیر باشد، بدون پرداخت خسارت، دولت موظف به جبران کمبود آب خواهد بود.

ب- در مواردی که خسارت وارده ناشی از نقصان آب بوده و جبران کسری آب امکان‌پذیر نباشد خسارت وارده در صورت عدم توافق با مالک یا مالکین طبق رای دادگاه صالحه پرداخت خواهد شد.

ج- در مواردی که خسارت وارده ناشی از خشک شدن یا مسلوب المنفعه شدن قنوات و چاه‌ها و چشمه‌ها بوده و تامین

آب تاسیسات فوق‌الذکر از طرق دیگر امکان‌پذیر باشد، مالک یا مالکین مذکور می‌توانند قیمت عادلانه آب خود و یا به میزان آن، آب دریافت نمایند و یا به اندازه مصرف معقول آب و قیمت بقیه آن را دریافت کنند. در هر صورت وزارت نیرو موظف به پرداخت خسارت ناشی از خشک شدن یا مسلوب المنفعه شدن تاسیسات مذکور می‌باشد.

۳- قاعده اهم و مهم

اهم و مهم در اصطلاح فقهی به معنای تقدم حکم مهم‌تر است در جایی که بین دو حکم (مهم و مهم‌تر) اعم از حق یا تکلیف در مقام عمل مزاحمت دو جانبه وجود دارد. قاعده اهم و مهم به دلیل ماهیت عقلی خود، گستره وسیعی دارد و در هر موردی که دو حکم متزاحم و رودررو گردند، به کار گرفته می‌شود. تراحم دو حکم ممکن است در حقوق متقابل مردم و حکومت ایجاد شود، همچنان که ممکن است در حقوق متقابل افراد یا دو حکم مربوط به امور عمومی ظهور پیدا کند. مثلاً هرگاه بین حفظ اسلام و واجب دیگر و یا بین حفظ جان و مال شخصی، تراحم شود باید به تقدیم حفظ اصل اسلام و جان افراد داوری کرد و این داوری به عقل نسبت داده می‌شود. انجام امر مهم تر گاهی ناشی از الزام است و گاهی هم ناشی از ترجیح یا تخیر؛ مانند تقدیم یک کار نیک نسبت به کار نیک دیگر که از سر ترجیح یا تخیر است. در یک جمله می‌توان این قاعده را توجه به اولویت‌هایی دانست که براساس این اولویت‌ها رفتار خارجی شکل می‌گیرد. آیات متعددی از قرآن کریم (بقره: ۱۹۰ / مائده: ۱۸۰ / بقره: ۲۲۳ / طلاق: ۶) بر این نکته دلالت دارند که اعمال و بهره‌مندی از حقوق و آزادی‌ها نباید موجب تعدی به حقوق دیگران گردد و لازم است به نحوی اعمال گردند که برآیند اجرای حقوق‌ها به قسط و عدالت بیانجامد [10].

در بحث آمایش آب به‌عنوان مثال می‌توان گفت که بین انتقال آب به شهرها و مناطق مرکزی و کم آب کشور و مسئله حفظ محیط زیست و منابع طبیعی کدامیک به‌عنوان اهم در سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌ریزی‌های کشور باید لحاظ گردد تا بقای نسل‌های آینده دچار تهدید نگردد. در نتیجه اینگونه اقدامات و برنامه‌ریزی‌ها می‌توان به اجرای پروژه‌های سدسازی

خودداری گردد. همچنین حفظ حقوق قانونی حقایق بران نیز از آب‌های سطحی و زیرزمینی می‌بایست مدنظر قرار گیرد.

۵- قاعده نفی سبیل

یکی از اصول بنیادین حاکم بر روابط بین‌المللی در اسلام، قاعده نفی سبیل است. سبیل در لغت به معنای راه و حجت و از نظر فقهی مراد از نفی سبیل این است که خداوند متعال حکمی جعل نکرده که بر اثر آن برای کفار، برتری بر مسلمانان ثابت کند [32]. مفهوم قاعده نفی سبیل این است که خداوند در قوانین و شریعت اسلام هیچگونه راه نفوذ و تسلط کفار بر مسلمین را باز نگذاشته است و هرگونه راه تسلط کافران بر مسلمانان بسته است. پس در هیچ شرایطی تسلط کفار بر مسلمانان جایز نیست. لذا براساس آیه «وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا» (نساء: ۱۴۱) خداوند هرگز کافران را بر مومنان تسلطی نداده است. این اصل یکی از اصول مهم حاکم بر مناسبات اسلامی با دیگر کشورها است که سابقه تاریخی نیز دارد، از جمله در فتوای تحریم تنباکو توسط میرزای شیرازی و نفی قانون کاپیتولاسیون توسط امام خمینی (ره)، به قاعده نفی سبیل استناد شده است. لذا حضرت امام (ره) در تحریرالوسیله بیان می‌دارند: «اگر روابط سیاسی که بین دولت‌های اسلامی و دول بیگانه بسته می‌شود و برقرار می‌گردد موجب تسلط کفار بر نفوس و بلاد و اموال مسلمانان شود یا باعث اسارت سیاسی این‌ها گردد، برقراری روابط حرام است و پیمان‌هایی که بسته می‌شود، باطل است» [16].

یکی از شاخص‌های اصلی قاعده نفی سبیل در قراردادهای بین‌المللی، حداکثر استفاده از توان فنی و مهندسی، تولیدی و صنعتی و اجرایی کشور است تا از این رهگذار ضمن ایجاد فرصت‌های اشتغال و افزایش پتانسیل توسعه، زمینه برای نفوذ و سلطه بیگانگان کاهش یابد [32]. بنابراین در روابط و پیمان‌های سیاسی می‌بایست از تسلط بیگانگان به هر طریق بر منابع طبیعی کشور اعم از منابع ارزشمند آب ممانعت به عمل آید. همچنین تعیین تکلیف و اخذ حقایق‌های رودخانه‌های مرزی کشور از کشورهای همسایه نیز لازم و ضروری است.

۶- قاعده حلیت

و به موجب آن خشک شدن تالاب‌های کشور اشاره نمود. لذا در مواردی که موجب تعدی به حقوق عامه و طبیعت گردد می‌بایست از انتقال یا مسدودسازی منابع و جریان‌های حیاتی همچون آب پرهیز نمود.

۴- قاعده تسلیط

قاعده تسلیط از مشهورترین قواعد فقهی است و به علت کاربرد وسیع اقتصادی و اجتماعی‌اش از دیرباز از اساسی‌ترین قواعد‌های فقه در اسلام بوده است. در دوره اخیر، فقه‌های شیعه قاعده تسلیط را با توجه به حدیث نبوی «انَّ النَّاسَ مَسْلُطُونَ عَلَى أَمْوَالِهِمْ» نام‌گذاری و مطرح کرده‌اند. این قاعده تثبیت کننده ارکان مالکیت است و به علت جایگاه خاص اموال و مالکیت در زندگی روزمره بشر اهمیت و برجستگی خاص در بین سایر موضوعات دارد. این قاعده مبتنی بر دلایل کتاب، سنت، اجماع و عقل می‌باشد. اهمیت اموال و مالکیت در مکاتب الهی و حتی در نظام‌های غیر الهی یک اصل اساسی و مسلم، برای تنظیم روابط اجتماعی و اقتصادی افراد جامعه است. حدیث نبوی (ص): «حُرْمَةُ مَالِ الْمُسْلِمِ كَحُرْمَةِ دَمِهِ» «مال مسلمان همانند خونس محترم است» به خوبی بر اهمیت مال مسلمان حکایت دارد [33] که باید در اقدامات و برنامه‌ها این امر مورد توجه قرار گیرد.

به عبارت دیگر به موجب این قاعده، اصل بر آن است که همه گونه تصرفات برای مالک مجاز است، مگر آنکه به موجب دلیل شرعی خلاف آن ثابت گردد. نمی‌توان فقیه‌ی را یافت که به سلطنت مالک بدون هیچ قید و شرطی قائل باشد، مگر اینکه مزاحمت و فوت مال لازمه طبیعی تصرف باشد [30]. در خصوص دلالت قاعده بر مالکیت آب باید گفت منابع آب که در اختیار، تصرف و تسلط کسی باشد، می‌تواند به هر نحو از آن استفاده نماید و کسی هم نمی‌تواند مانع تسلط او شود، مگر اینکه تسلط او به اموالش به گونه‌ای باشد که موجب تضرر دیگران شود یا مقررات قانونی استثنایی قائل شود. لذا حق مالکیت تا جایی می‌بایست اعمال گردد که باعث تخریب‌های زیست‌محیطی یا تجاوز به منافع عمومی نگردد. همچنین به‌عنوان مثال در اجرای پروژه‌ها و اقدامات سدسازی و آبرسانی نیز می‌بایست از تملک اجباری املاک و زمین‌های مالکان

حلیت از مصدر «حَلَّ» به معنای روا بودن و متضاد حرمت است و گاه هر آن چیزی که در آن گناه باشد حرمت و هر آن چیزی که در آن گناه نباشد و هیچگونه سرزنش و نکوهشی متوجه انجام آن نباشد به آن «حَلَّ» می‌گویند. در اصطلاح قاعده حلیت، به معنای جواز تصرف در اشیای خارجی است که در حلیت آنها تردید شده است؛ برای مثال: هرگاه در حلال یا حرام بودن خوردن چیزی شک شود، با اجرای اصل حلیت، به حلال بودن آن حکم داده می‌شود [28].

برای اثبات این اصل به آیه «هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا» (بقره: ۲۹) - او است کسی که آن چه در زمین هست همه را برای شما آفرید - استدلال می‌شود. مضمون آیه، حلال بودن نعمت‌های الهی برای بندگان است، مگر این که برخلاف آن دلیل اقامه گردد [6]. در ارتباط با موضوع مورد مطالعه این قاعده بر اجتناب از استفاده غیرمجاز از آب در مصارف خانگی، کشاورزی، خدماتی و صنعتی دلالت دارد. به‌عنوان مثال دستکاری یا عدم نصب کنتور آب، مصرف آب بیش از حد سرانه تعیین شده، خرید و فروش آب، آبیاری باغ ویلاها با تانکر آب، بهره‌برداری از چاه‌های عمیق و نیمه عمیق که غیرمجاز احداث شده‌اند، استفاده برخی کارواش‌ها از آب تصفیه شده برای شستن خودروها و مصادیق مشابه که سبب تضییع حقوق عامه و طبیعت می‌گردند، مشمول قاعده حلیت خواهند شد.

۷- قاعده عسر و حرج

معنای عسر عبارت از صعوبت، مشقت و شدت است که در فارسی از آن به دشواری و سختی تعبیر می‌شود. حرج نیز در لغت به معنای ضیق، تنگی، تنگنا، گناه و حرام است [16]. شریعت اسلامی، بر حالت یسره (سوره بقره، آیه ۱۸۵) "وَلَا يَرِيدُ بِكُمْ الْعُسْرَ،" برای شما دشواری نمی‌خواهد" و نفی حرج (سوره حج، آیه ۷۸) در "وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ،" در دین بر شما سختی قرار نداده است" مبتنی است. براین اساس اراده خداوند بر آن است که زندگی انسانی، علی‌الاصول راحت و بی‌مشکل باشد. به این مسئله قاعده نفی عسر و حرج می‌گویند. لذا انسان نیز می‌بایست از تحمیل سختی و مشقت جسمانی و غیرجسمانی بر خود و دیگران پرهیز کرده و توجه به مسئله

امنیت و فراهم آوردن رفاه و آسایش و تحقق گشایش و آرامش برای خویشتن را در اولویت قرار دهد.

در مواردی که اعمال قاعده نفی حرج موجب ضرری برای طرف دیگر شود و یا بر عکس، بین قاعده نفی عسر و حرج و قاعده لاضرر، در ظاهر تعارض به وجود می‌آید. مانند موردی که تصرف مالکی در ملک خود مانند کندن چاه سبب ایراد ضرر به همسایه‌اش شود و از سوی دیگر، منع تصرفات مالکانه او از سوی همسایه مجاور نیز به استناد قاعده لاضرر، موجب آن شود که مالک در حرج و مشقت واقع شود. در این موارد نظر آیت‌الله فاضل لنکرانی بدین شرح است: «این دو قاعده از جهت اینکه هیچ یک بر دیگری حکومت ندارند و هر دو دارای مصلحت و ملاکند، باید در صورت امکان به هر دو عمل نمود و در صورت عدم امکان باید به قدر امکان عمل نمود و نمی‌توان هر دو را رها کرد. بنابراین بایستی حرج‌ها و ضررها را مقایسه کرده و هر کدام از آنها که قوی بود آن را رعایت نموده و دیگری را رها نمود و اگر دارای ملاک مساوی بودند و یا تشخیص داده نشد، در این صورت باید به قرعه که برای رفع مشکل تشریح شده است رجوع کرده و یکی از آنها را تعیین نمود» [24].

در فرایند برنامه ریزی، طراحی و مدیریت پروژه‌ها و اقدامات مرتبط با آمایش آب نیز می‌بایست از تضییع حقوق شهروندی و ایجاد حرج و مشقت جسمی و روحی در ابعاد مختلف برای سایرین پرهیز نمود. همچنین در پروژه‌های عمرانی مرتبط با آمایش آب اعم از انتقال آب یا سدسازی نیز نباید مشقت و سختی بر عرصه طبیعت تحمیل گردد، که بر اثر آن حیات و بقای گونه‌های گیاهی و جانوری مورد تهدید قرار گیرد.

۸- قاعده حد کفاف

حد رفاه مطلوب در آموزه‌های اسلامی تحت عنوان حد کفاف آمده است. کفاف، حالتی از زندگی است که سطح برخورداری انسان برای رفع نیازهای متعارف او کافی باشد و باعث قوام و پایداری زندگی گردد، اما مصرف او از آن فراتر نرود و به حد اسراف نرسد و از سوی دیگر از آن حد پایین‌تر نیز نباشد؛ محدوده مصرف انسان مسلمان در میان دو کرانه پایین و بالا یعنی حد کفاف و حد اسراف محصور است. رفع احتیاج، اساس مصرف است. در نظام اقتصادی اسلام سقف مجاز مصرف،

۹- قاعده تراحم مصلحت

مصلحت در لغت به ضد، نقیض و مخالف مفسده و فساد معنا شده است، چنان که به «خیر» نیز تفسیر گردیده است. مصلحتی که از دیدگاه فقه اسلامی معتبر است؛ مصلحتی است که در راستای رسیدن انسان به هدف نهایی خلقت و همچنین اهداف انبیا باشد و از هوی و هوس و نفسانیات و شهوات و مصلحت سنجی‌های تمدن غربی که بر مبنای انسان محوری است به دور باشد [23]. براساس این قاعده می‌بایست همه تصرفات در اموال عمومی با رعایت مصلحت باشد، زیرا در مواردی ممکن است تصرفی و قراردادی منجر به سلطه کفار نشود ولی خلاف مصالح ملی باشد. البته شناخت مصلحت، کار بسیار دقیق و پیچیده‌ای می‌باشد [32].

در هنگام تراحم مصالح، قانون «اهم و مهم» جاری است. یعنی باید مصلحت اهم را بر مصلحت مهم ترجیح داد. ممکن است در یک مقطعی مصلحت جامعه حکم به استفاده بیشتر از منابع دارد، مانند زمانی که بین کشور اسلامی و کشوری دیگر جنگ شده است. اگر در آن زمان به اندازه‌ی لازم از آب برداشت نشود، به‌طور کل حکومت اسلامی از بین می‌رود و شرایط برای نسل‌های آینده نیز سخت‌تر می‌شود. در جهت پیشرفت علمی کشور، ایجاد بستر مناسب و زیرساخت‌های کشور که نسل‌های آینده هم منتفع می‌شود، در همین راستا قرار دارد. در این صورت حاکم باید میزان این حرکت علمی یا زیرساختی را تشخیص و در صورت نیاز مبرم به منابع مثلا از آب استفاده کند [16]. در فرایند قانون‌گذاری و برنامه‌ریزی و اجرای طرح‌ها در حوزه آمایش آب همواره باید مصلحت عمومی مدنظر قرار گیرد. مصلحت عمومی شامل مصالح مادی و معنوی عموم مردم، محیط زیست و سایر جانداران می‌شود. به‌عنوان مثال صنایع آب بر نباید در مناطقی که دچار تنش آبی هستند، مستقر شود. استقرار این صنایع با توجه به منافع فردی و گروهی که دارند اما به منافع عمومی لطمه وارد کرده و خشکسالی را در مناطق دچار کم آبی تشدید خواهند کرد که با توجه به قاعده تراحم مصلحت باید از استقرار این صنایع جلوگیری نمود.

۱۰- قاعده وجوب دفع ضرر محتمل

سطح زندگی عمومی بوده و مصرف بیش از آن اسراف شمرده می‌شود [11]. مصارف را می‌توان در سه سطح کمتر از حدکفاف، کفاف و اسراف طبقه بندی کرد. سطح دوم مصرف در حد کفاف است. کفاف به سطحی از مصرف گفته می‌شود که نیازهای انسان را تامین کند و نیازی به درخواست از دیگران برای تامین نیازها نباشد [52]. مصرف در سطح دوم مورد تاکید آیات و روایات است.

بررسی روایت‌ها و اقوال فقیهان نشان می‌دهد سطح کفاف اختصاص به ضروریات ندارد؛ بلکه شامل هر نیاز متعارف انسان می‌شود. به عبارت دیگر، این سطح از مصرف به نوعی متضمن رفاه مصرف کننده است. منظور از سطح زندگی عمومی، همین سطح است. در بعضی روایت‌ها، کفاف مترادف وسعت در زندگی و در مواردی به جای یکدیگر به کار رفته‌اند. منظور از کفاف، تامین نیازها در حد سطح زندگی عمومی است. گرچه تعیین حد و مرز کفاف و اسراف در کلمات فقیهان به‌صورت واضح بیان نشده است، اما آیت الله مکارم شیرازی در این باره این‌طور فرموده‌اند: «هر هزینه زائد بر احتیاج‌های مشروع، اسراف است؛ البته شان افراد، متفاوت بوده و برای تشخیص مصداق آن باید به عرف متدینین مراجعه شود». محدوده مصرف انسان مسلمان در میان دو کرانه پایین و بالا؛ یعنی حد کفاف و حد اسراف محصور است [12]. طبق این قاعده باید مصرف انسان مسلمان در حدکفاف باشد.

در بحث آمایش آب براساس این قاعده باید دسترسی تمام اقشار جامعه به‌طور برابر به آب کافی و مناسب برای انواع فعالیت‌های خانگی، صنعتی و کشاورزی به حد کفاف فراهم باشد. لذا رعایت اصل عدالت در توزیع و مصرف آب بر مبنای قاعده مذکور ضروری به نظر می‌رسد. همچنین می‌بایست از مصرف بیش از اندازه و خارج از حد متعارف منابع آب که موجبات تضییع حقوق عامه و طبیعت را فراهم می‌آورد، پرهیز نمود. قاعده حدکفاف به نوعی به سبک زندگی انسان‌ها نیز مرتبط است. به‌عنوان مثال به واسطه توانایی در پرداخت آب بها، نباید استفاده خارج از عرف از آب صورت گیرد. لذا نباید صرفا نگاه مادی به آب نموده و می‌بایست جنبه‌های اخلاقی و معنوی در استفاده از این عنصر گرانبها مدنظر قرار گیرد.

قدرت دیوان‌سالاری دولتی می‌تواند به مدیرانی از جنس حقوق، اقتصاد، منابع طبیعی و علوم اجتماعی که با دیدگاه سخت‌افزاری و مهندسی عمران در عرصه عمل (نه شعاری و صوری) مخالف باشند، سپرده شود.

اخلاق اسلامی در آمایش آب

براساس نظام اخلاقی اسلام، اخلاق دارای سه مبنای هستی‌شناختی، انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی است که پایه و اساسی برای تبیین و توجیه اصول اخلاقی قرار می‌گیرند و دلایلی را برای تعیین و پذیرش اصول اخلاقی فراهم می‌کنند [17]. اصول اخلاقی را می‌توان به‌عنوان مجموعه‌ای از اصول که مابین درست و غلط تمایز ایجاد می‌کند، نامید. اصول اخلاقی یک رشته‌هنجاری‌هایی است که تجویز می‌کند فرد چه کارهایی را باید انجام دهد و از چه کارهایی باید اجتناب ورزد [49]. مهارت حکمرانان باید در استفاده از نیروی اخلاقی در جهت هماهنگی قواعد حقوقی با آنها و پرهیز از اعمال قاعده حقوقی مغایر با اخلاق حسنه جامعه باشد. به عبارتی چیزی خطرناک‌تر از قانونی نیست که اخلاق را از بین ببرد [51]. در این بخش چند اصل اخلاقی مرتبط با آمایش آب مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱- اصل عدالت

به نظر بسیاری از حکیمان، مبنای اصلی حقوق عدالت است. یعنی قانونگذار باید از قواعد عدالت پیروی کند [51]. عدالت قانون عام است که تمامی نظام آفرینش را شامل می‌شود و مفهوم عدالت این است که حق هر موجودی، چنان که شایسته‌ی اوست ادا شود این تعریف از عدالت یک تعریف جامع است که شامل انسان‌ها، حیوانات، گیاهان و حتی اشیای به ظاهر بی‌جان، مانند آب، سنگ و خاک نیز می‌شود [27]. براساس آموزه‌های دین مبین اسلام، عدالت از جمله بنیادی‌ترین اصول حاکم بر نظام طبیعت و رفتار انسان است. منظور از عدالت در طبیعت که از آن به عدالت تکوینی نیز یاد می‌شود، آفرینش دارای نظم و ضابطه طبیعت است به گونه‌ای که هیچ نقص و نقصانی در آن مشاهده نمی‌شود. لذا برهم زدن نظام اکولوژیک طبیعت و فراهم آوردن زمینه تپه شدن طبیعت

قاعده دفع ضرر محتمل، از قواعد عقلی است که مضمون آن حکم عقل به دفع ضرر محتمل و یا مظنون است؛ بنابراین اگر انسان درباره چیزی احتمال ضرر بدهد، از نظر عقل، دفع آن ضرر محتمل واجب است. موضوع قاعده «وجوب دفع ضرر محتمل» جایی است که احتمال ضرر باشد، یعنی جایی که به لحاظ دنیوی احتمال ضرر و خطر و یا به لحاظ اخروی احتمال کیفر و عقاب باشد، عقل حکم به دفع این احتمال داده است و الزام بر فعلی که در آن احتمال ضرر دنیوی و یا احتمال عقاب اخروی هست عقل قبیح می‌داند و دفع آن ضرر محتمل را واجب می‌داند [34].

به استناد این قاعده، حاکمیت در مسائل زیست محیطی، بایست اقدامات پیشگیرانه کند و در کلیه مواردی که ممکن است منجر به آسیب‌های زیست محیطی شود، موظف است مبادرت به دفع آن نماید [48]. به‌عنوان مثال اقدامات پیشگیرانه حاکمیت در بهره‌برداری بیش از اندازه از آب‌های زیرزمینی و ممانعت از احداث چاه‌های عمیق و نیمه عمیق یا عدم مکان‌یابی صنایع آب بر در مناطق دارای مشکل کم‌آبی از مصادیق استناد به این قاعده در موضوع آب می‌تواند باشد.

در ماده ۴ قانون توزیع عادلانه آب مصوب مجلس شورای اسلامی در سال ۱۳۶۱ آورده شده است: "در مناطقی که به تشخیص وزارت نیرو مقدار بهره برداری از منابع آب‌های زیرزمینی بیش از حد مجاز باشد و یا در مناطقی که طرح‌های دولتی ایجاب نماید، وزارت نیرو مجاز است با حدود جغرافیایی مشخص حفر چاه عمیق یا نیمه عمیق و یا قنات و یا هر گونه افزایش در بهره برداری از منابع آب منطقه را برای مدت معین ممنوع سازد". یکی دیگر از اقدامات پیشگیرانه به استناد این قاعده به کارگیری نیروی متخصص در مدیریت‌های مرتبط با موضوع آب است. از دیدگاه آسیب شناسی باید گفت که از دهه ۳۰ خورشیدی تاکنون بیش از نود درصد وزیران آب و برق یا نیرو و حتی شهرداران کشور دارای تخصص مهندسی عمران بوده‌اند. در شرایطی که برای کشور ایران که دارای بیش از سه هزاره تاریخ آب و آبیاری است و نظام حقوقی و اجتماعی آب در سرزمین ایران همواره کلاس درس بزرگی در متن تمدن بشری بوده است، این نگاه سطحی زدگی در مدیریت آب هرگز پذیرفتنی نیست. لذا با یک چرخش و تغییر نگاه نرم‌افزاری،

این تمرکز همان‌گونه که در بین افراد یک نسل ناپسند است در نسل‌های گوناگون نیز چنین است. یا درباره آیه «وَالْأَرْضُ وَضَعَهَا لِلْأَنَامِ» (الرحمن، آیه ۱۰) علامه طباطبایی می‌نویسد: این یک حقیقت قرآنی است که پایه و اساس بسیاری از مقررات در اسلام است. اصل ثابتی که همه چیز در چارچوب آن قرار می‌گیرد این است که جمیع اموال برای همه است و مصلحت افراد تا حدی رعایت می‌شود که مصالح عامه با آن مخالفت نداشته باشد [25]. بنابراین می‌بایست در بهره‌برداری از منابع طبیعی همچون آب رعایت اصل عدالت درون نسلی و بین نسلی مورد تاکید و توجه ویژه قرار گیرد.

امروزه مردم بسیاری از مناطق ایران با مشکلات ناشی از عدم توزیع متوازن امکانات و زیرساخت‌ها و دست و پنجه نرم کردن با انواع بحران‌های زیست محیطی، اقتصادی و اجتماعی رنج می‌برند. در برخی مناطق کشور مصرف بیش از اندازه آب به حدی است که این مناطق با تلفات بسیار زیاد آب مواجه‌اند و در مقابل در برخی دیگر از مناطق کشور حتی آب برای آشامیدن نیز به سختی یافت می‌شود. در بسیاری از روستاها آب با تانکرهای آبرسانی توزیع شده و زندگی مردم همراه با مشقت و سختی جریان دارد. این موارد و بسیاری مسائل دیگر ناشی از بی‌توجهی به اصل عدالت در نظام مدیریت منابع انرژی و آب کشور است. با برنامه ریزی آمایش آب و مدیریت یکپارچه منابع آبی می‌توان از بروز چنین بی‌عدالتی و تبعیض‌هایی در سطح کشور کاسته و به تدریج بر بسیاری از مشکلات و کمبودها فائق آمد.

۲- اصل اعتدال و میانه‌روی

نظریه اعتدال یکی از انواع نظریات اخلاق فضیلت است که افلاطون و ارسطو نظریه پردازان اصلی آن در یونان باستان بودند. این نظریه به دلیل سازگاری با متون دین اسلام، نزد فیلسوفان و علمای اخلاق اسلامی رواج زیادی یافت. هسته اصلی نظریه اعتدال، قاعده اعتدال است که براساس آن فضیلت اخلاقی به اعتدال و میانه روی تعریف و همه فضائل اخلاقی به لحاظ وجودی مابین دو رذیلت افراط و تفریط در نظر گرفته می‌شوند. لذا توصیه عملی این نظریه رعایت اعتدال در همه عواطف و اعمال است [4]. اسراف در سنت اسلامی، فعلی قبیح

از ذخائر و منابع آن توسط انسان، در نتیجه مصرف بی‌رویه (اسراف) وی از آن‌ها تعادل طبیعت را بر هم زده با عدالت تکوینی خداوند ناسازگار است [46].

آلوده سازی طبیعت و منابع آن نیز که از یک سو، سبب انباشت آلاینده‌ها در طبیعت شده و از سوی دیگر، زمینه تخریب تدریجی طبیعت و از بین رفتن منابع و ذخائر آن را فراهم می‌کند، بر هم زنده عدالت تکوینی طبیعت است. افزون بر عدالت تکوینی با عنایت به پیوستگی نظام تکوین با نظام تشریح در نظام حقوقی و تکلیفی دین مبین اسلام، خداوند از یک سو، خود هیچ قانونی که موجب ستم به موجودات شود را وضع نکرده است؛ از سوی دیگر، به انسان‌ها نیز اجازه نداده تا نسبت به هموعان خود، همچنین نسبت به سایر موجودات رفتاری ستمگرانه داشته باشند (حرمیت ستم به دیگران)؛ افزون بر این با وضع قوانین بازدارنده، انسان‌ها را نسبت به رفتار ستمکارانه خود مسئول شناخته برای چنین رفتارهایی هم کیفر اخروی و هم مجازات دنیوی در نظر گرفته است. بر این اساس، استفاده بی‌رویه از منابع طبیعی، از جمله ذخائر آب‌های روزمینی و زیرزمینی، عملی مسرفانه است که انجام دهنده آن به واسطه حرمت اسراف و عدم پاسداشت نعمت‌های الهی هم در جهان آخرت، گرفتار عذاب خواهد شد، هم بسته به شرایط مختلف، سبب بطلان عبادت‌های انسان مسلمان می‌شود [46].

در جهان امروز مفهوم "عدالت بین‌نسلی" در کانون بحث‌های مربوط به توسعه قرار گرفته است. اعتقاد به اینکه "موهبت‌های طبیعی به همه نسل‌ها تعلق دارد" نسل حاضر را درباره چگونگی بهره‌برداری از منابع محتاط ساخته است. در نگاه اسلام، همانطور که افراد گوناگون در درون یک نسل هیچ ترجیحی بر یکدیگر ندارند و توزیع ثروت براساس عدالت مورد امضای شارع قرار گرفته است همچنین افراد نسل‌های گوناگون نیز در این مسئله از فرصت‌های یکسان برخوردارند و سبقت و یا تاخر نسلی بر نسل دیگر سبب بهره‌مندی بیشتر و یا محرومیت آن نخواهد شد. در قرآن کریم در آیه «مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى فَلِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسْكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ كَىٰ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ» (حشر، آیه ۷) فلسفه تشریح مالکیت دولتی برای منابع طبیعی، پدید آوردن عدالت و عدم تمرکز دولت در نزد گروه خاص مطرح شده است.

و منکر است و خداوند به صراحت اعلام کرده است که مسرفین را دوست نمی‌دارد؛ چنان که در سوره اعراف فرمود: «بخورید و بیاشامید، ولی زیاده روی نکنید.» (اعراف، ۳۱). به نظر می‌رسد که حفظ تعادل در مصرف، تعادل در چرخه طبیعت را به دنبال دارد [31]. اعتدال به معنای رعایت کردن حد وسط و حد میانه است و در مقابل تندروی و کندروی یا افراط و تفریط است.

اصل اعتدال، هرگز به معنای کوتاهی نیست. اعتدال پرهیز از انحراف است، چه انحراف از نوع افراط باشد و چه تفریط، هر دو آسیب‌هایی جدی هستند که ممکن است مسبب ضررهای جبران ناپذیری شوند. امروزه بر همگان ثابت شده است که منابع زیست محیطی و مواهب الهی موجود در زمین از جمله منابع حیاتی آب، محدود است و استفاده بیش از حد برخی از انسان‌ها، موجب محرومیت دیگران می‌شود. نکته‌ی دیگر این که انسان در خصوص چگونگی بهره‌مندی از نعمت‌ها مسئول است: «ثم لتسئلن يومئذ عن النعیم» سپس در چنین روزی درباره نعمت‌های پروردگار از شما پرسش خواهد شد (التکواثر، آیه ۸). حفاظت از محیط زیست به معنای عدم بهره‌برداری یا حتی کمتر استفاده کردن از امکانات طبیعت نیست بلکه مراد از آن استفاده‌ی بهینه و عاقلانه از طبیعت است [27]. بنابراین تخریب و آلوده ساختن منابع و عناصر زیست محیطی همچون آب، در واقع تجاوز به حق حیات و داشتن محیط زیست سالم بوده و خود از مصادیق اسراف محسوب می‌شود که خداوند از آن نهی فرموده است [48]. سبک زندگی افراد و میزان مصرف آنها و پرهیز از مصرف‌گرایی در بخش‌های مختلف زندگی از جمله منابع انرژی، به‌منظور مدیریت این منابع حیاتی در عصر کنونی بسیار مهم بوده و می‌بایست با فرهنگ سازی و بازگشت به فرهنگ و سنت‌های اصیل ایرانی اسلامی از هدر رفت این منابع در زندگی روزمره مردم تا حد ممکن جلوگیری نمود. این امر می‌تواند با اصلاح الگوی مصرف در خانوارها از طریق ترویج سبک زندگی ایرانی اسلامی و پیروی از سیره انبیا و معصومین به وقوع بپیوندد.

۳- اصل امنیت

امنیت در فرهنگ فارسی به معنای آزادی و آرامش، فقدان ترس و عدم هجوم دیگران بیان شده و در فرهنگ علوم

رفتاری نیز این واژه شامل حالتی است که در آن ارضای احتیاجات و خواسته‌های شخصی انجام شود. امنیت به‌عنوان یکی از مهم‌ترین نیازهای اساسی انسان در شهرها و اجتماعات انسانی مطرح است. قرآن امنیت را یکی از اهداف استقرار حاکمیت خداوند و خلافت و جانشینی صالحان و طرح امامت می‌داند [30]. همچنین امنیت نقش بسیار مهمی در محیط طبیعی، محیط مصنوعی و محیط اجتماعی دارد. امام علی (ع) رفاه و آسایش و پیشرفت مادی و معنوی زندگی را در سایه وجود امنیت می‌داند [27].

اصل امنیت در استفاده از منابع طبیعی و محیط زیست بسیار مهم است. لذا امنیت زیست محیطی وضعیتی است که یک کشور یا یک منطقه از طریق مدیریت توانمند و استفاده پایدار از منابع طبیعی همچون آب، گام‌های موثری در مسیر ثبات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی و تضمین رفاه جمعیت بردارد. امنیت زیست محیطی به معنای پاسداری از محیط طبیعی و منافع حیاتی شهروندان از تاثیرات داخلی و خارجی و تهدیدات منفی طی فرآیند توسعه است که سلامت انسان، تنوع زیستی و عملکرد پایدار زیست بوم و بقای نوع بشر را تهدید می‌کند. بر این پایه، امنیت زیست محیطی بخش جدایی ناپذیر امنیت ملی نیز محسوب می‌شود [19]. بخش مهمی از امنیت زیست محیطی مربوط به امنیت استفاده از منابع آب است که امروز مورد مناقشه بخش‌های مختلف کشور که دچار کم‌آبی هستند، قرار دارد. بنابراین می‌بایست از طریق مدیریت شایسته، برنامه ریزی دقیقی به‌منظور توزیع عادلانه و استفاده پایدار از این عنصر حیات بخش و ارزشمند صورت گیرد تا بقای نوع بشر با کمبود آب دچار تهدید نگردد.

۴- اصل خیرخواهی

یکی از زیرساخت‌های احکام و اخلاق در اسلام، اصل اخوت است و از نمودهای مهم و عملی آن، نصیحت و خیرخواهی است. امام صادق (ع) می‌فرماید: «خیرخواهی برای مومن در بود و نبودش، ضروری است» [3]. خیرخواهی به این معنی است که انسان هر چه از خیر و خوبی و سعادت معنوی و مادی برای خویش می‌خواهد برای دیگران نیز طالب باشد. در این باره پیامبر اکرم (ص) فرموده‌اند: «باید هرکدام از شما نسبت به برادر

معنویت در اسلام نتیجه شناخت پیدا کردن، اخلاص در عمل، در صراط مستقیم قرار گرفتن، ایثار و تعهد است و دستاورد چنین معنویتی انسان‌هایی شایسته، صالح، امین و با تقوا است که حاکمیت آن‌ها در برقراری عدالت مسلما سعادت بشر را به همراه خواهد داشت. لذا کسانی که معنویات را به دست فراموشی سپرده‌اند و به جهان دیگری برای ادامه حیات اعتقاد ندارند، جز مادیات هدف دیگری نداشته و پیوسته برای ارضای غرایز و رسیدن به خواسته‌های مادی خود تلاش می‌کنند. در واقع معنویت به زندگی انسان معنا می‌بخشد و حلال مشکلات و برطرف کننده نارسایی‌ها در نظام خانواده و اجتماع است. بنابراین بشر برای حل مشکلات فراروی خود ناگزیر از رجوع به معنی و معنویت گرای و بنیانگذاری یک نظام گفتگامی بر مبنای معنویت و شاخص‌های آن است [45].

در ایران زمین از دیرین روزگار در پیش نیایش‌گاه (و بیرون از آن) جایی برای شست و شو فراهم می‌کردند که نیایش‌گر و نمازگزار پیش از آن که به نیایش‌گاه درآید، پلیدی‌ها را از خود بزدايد و با شستن اندام و سروتن و پوشیدن جامه پاکیزه و بستن پنام آماده نیایش شود [5]. از جمله نشانه‌های تقدیس آب و سوق به معنویت در دوران اسلامی و به خصوص در ایران سقائقارها است که امروز در مراسم عاشورا و تاسوعای حسینی در تکایا و امامزاده‌ها به یاد سقای دشت کربلا به آن توسل می‌جویند. سقائقارها که همان نیایش‌گاه‌های آن‌ها بوده علاوه بر ایام محرم، به هنگام برداشت محصول و در فصول کشاورزی نیز برای طلب برکت و فراوانی در تکایا و امامزاده‌ها مورد توسل و نیایش واقع می‌شوند [7]. از دیگر عوامل تاثیرگذار معنوی در بحث آب، شهادت تشنه کامانه امام حسین (ع) است که چنان داغ و غم سنگینی بر دل‌ها نهاده که با دیدن هر نهر و چشمه و با نوشیدن هر آب و شربت گوارا، از لب‌های عطشان آن حضرت یاد می‌شود و این یاد امام حسین (ع) به بهانه‌های مختلف یکی از راهکارهای بسیار موثر در رشد معنوی انسان‌ها است.

۶- اصل بررسی اثرات زیست محیطی طرح‌های توسعه‌ای

ارزیابی در برنامه‌های توسعه کشور به‌عنوان یک روش و ابزار زیست محیطی جهت شناسایی اثرات احتمالی پروژه‌های

مومن خود خیرخواه باشد به همان اندازه که نسبت به خودش خیرخواه است». همچنین در نگاه ایشان بلند مقام‌ترین مردم نزد خداوند، خیرخواه‌ترین آنها نسبت به دیگران است. ایشان همچنین خیرخواهی نسبت به مردم را عبادت محسوب نموده و عابدترین مردم را خیرخواه‌ترین ایشان برشمرده‌اند. امام صادق (ع) نیز خیرخواهی را یکی از اصول اساسی هفت گانه الگوی روابط انسان‌ها با یکدیگر بیان فرموده‌اند: «و اصول تعامل و رفتار با مردم هفت چیز است: بردباری و گذشت و فروتنی و سخاوتمندی و مهربانی و خیرخواهی و عدالت و انصاف». لذا از منظر اسلام خیرخواهی و نوع دوستی امری فطری و خدادادی است؛ یعنی گرایش و رفتاری اخلاقی است که ریشه در ساختار وجودی انسان‌ها دارد و امر تلقینی برخاسته از ضرورت‌ها و یا توافقی‌ها و قراردادهای اجتماعی و امثال آنها نیست، بنابراین مانند همه احکام اخلاقی دیگر از ثبات، اطلاق و جهان شمولی برخوردار است [18].

بنابراین با توجه به اصل خیرخواهی، باید از منافع دیگران به اندازه منافع خویش دفاع نمود و و اینکه انسان نه تنها خواهان زوال نعمت از دیگران نباشد بلکه خواهان بقای نعمت و فزونی آن برای همگان باشد و خلاصه هر آنچه از خیر و خوبی و سعادت برای خود می‌خواهد، برای دیگران نیز بخواهد. با توجه به مطالب مطرح شده می‌توان گفت که در طرح‌ها و برنامه‌های مرتبط با آب می‌بایست مصلحت عمومی ارجح بر مصلحت فردی یا گروهی خاص در نظر گرفته شود. لذا بر این اساس نباید اجرای پروژه‌های توزیع و مصرف منابع آب، تعدی بر حقوق عامه و طبیعت را موجب گردند. به‌عنوان مثال استقرار صنایع آب بر و توسعه کشاورزی در مناطقی که دچار کم آبی هستند از مصادیق عدم خیرخواهی جامعه و طبیعت است که به مرور موجب زوال حیات زیستی آن مناطق خواهد شد.

۵- اصل معنویت

در ابعاد وجودی، معنویت نیاز فطری انسان است. معنویت جهت دهنده همه حرکت‌ها و فعالیت‌های فردی و اجتماعی و نیاز اصلی جامعه است. بشر در استفاده از مادیات جهان هستی، بدون بهره‌وری از معنویت دچار گمراهی و افراط و تفریط گردیده و ظلم و ستم و مظلومیت و محرومیت پیش می‌آید.

پیشنهادی، تجزیه و تحلیل نتایج احتمالی و پیامدهای اجرای یک پروژه بر عناصر زیست محیطی، اطمینان یافتن از اجرای مناسب و صحیح پروژه و در نهایت ارائه راهکارهای کاهش و تقلیل اثرات سو بر محیط زیست شناخته شده است [39]. این ارزیابی در برنامه‌های توسعه‌ای به خصوص در مورد پیامدهای زیست محیطی طرح‌ها به‌عنوان یک اصل اخلاقی بسیار مهم است و باید اجرای آن به صورت دقیق مورد توجه قرار گیرد.

هرگونه توسعه‌ای بدون برخورداری از طرح ارزیابی، بی‌آنکه نیت خیرخواهانه دست اندرکاران امور توسعه زیر سوال رود، بنا به ماهیت خود می‌تواند فعالیتی باشد که نه تنها سازگاری با شرایط زیست محیطی ندارد بلکه در جهت تخریب آن باشد و در نهایت آن را به نابودی کشاند. توجه به گستره تخریب محیط زیست در اثر روند توسعه بی‌رویه، تحت لوای عمران در اغلب کشورهای جهان می‌تواند شاهدی بر این ادعا باشد. از این رو، پروژه‌های مهم در زمینه‌های کشاورزی، صنعت، خانه‌سازی، دفع مواد زائد سمی و خطرناک و مواد زائد جامد شهری و فاضلاب شهری، شیلات، جنگلداری و استخراج معادن، توسعه صنعت نفت، گاز و پتروشیمی، تولید و انتقال نیرو، پروژه‌های زیر بنایی و غیره نیازمند بررسی زیست محیطی توسعه می‌باشند [27].

در بخش صنعت امروزه عقیده بر این است که باید طرح‌های صنعتی براساس نتایج مطالعه ارزیابی اثرات زیست محیطی به نحوی که پیامدهای زیست محیطی و نیز چگونگی آسیب آن را بر محل و اطراف یا سایر توسعه‌های مجاور پیش بینی کند، استوار گردد. این ابزار مدیریت محیط زیست پس از پیش بینی پیامدهای بالقوه، اقداماتی را در جهت به حداقل رساندن آن‌ها معرفی کرده و راهکارهای بهبود فعالیت‌ها را برای محیط زیست مشخص می‌کند. با توجه به محدودیت منابع آب، یکی از مهم‌ترین پیامدهای زیست محیطی فعالیت صنایع، آلودگی آب می‌باشد. به موازات توسعه صنعتی در کشورهای مختلف جهان بر میزان مصرف آب در واحدهای صنعتی نیز افزوده شده است، در ایران در مقایسه با سایر کاربردهای آب، بخش صنعت پس از بخش کشاورزی عمده‌ترین مصرف کننده آب در کشور به شمار می‌رود. از آن جا که هر مترمکعب فاضلاب تصفیه نشده می‌تواند حدود ۵۰ مترمکعب آب را آلوده سازد، اگر در زمینه

کنترل فاضلاب‌های صنعتی اقدامی اساسی صورت نگیرد، منابع آبی کشور به‌طور جدی در معرض خطر آلودگی قرار خواهد گرفت [43]. همچنین در بخش کشاورزی نیز استفاده بیش از اندازه از کودهای شیمیایی ممکن است باعث آلودگی آب‌های سطحی و زیرزمینی شده و سلامت انسان و سایر گونه‌های گیاهی و جانوری را به خطر بیندازد.

بنابراین با توجه به محدودیت منابع آبی، هر پروژه و طرحی مرتبط با تامین و انتقال آب قبل و در حین اجرا می‌بایست مورد ارزیابی قرار گیرد تا اثرات اجرای آن بر زندگی انسان و طبیعت به‌طور دقیق بررسی گردد. به‌عنوان مثال پروژه‌های سدسازی و انتقال آب که می‌توانند تبعات زیست محیطی جبران ناپذیری به دنبال داشته باشند، نیازمند ارزیابی دقیق خصوصاً پیش از اجرا هستند.

۷- اصل آبادانی

انسان موجودی است که خداوند متعال به او مسئولیت آبادگری زمین را داد. اوست که شما را آفرید و مسئولیت آبادانی آن را به شما داد (هود، ۶۱). در آیه‌ای دیگر خداوند انسان را از تخریب و برهم زدن نظام انسجام یافته طبیعت و ویرانی آن برحذر می‌دارد (اعراف، ۵۶). از سوی دیگر، قرآن کریم در بسیاری از آیات، انسان‌ها را به مطالعه طبیعت و عناصر آن فراخوانده است [19]. آیات فوق به دو جنبه مثبت و منفی فعالیت انسان در زمین اشاره دارد. از آنجایی که آبادگری و پرهیز از هر نوع ویرانگری به منظور تامین نیازها و خواسته‌های انسان است، پس در حقیقت این همان طرح توسعه پایداری است که امروزه مورد توجه اندیشمندان زیست محیطی قرار گرفته است. یعنی تلاش در جهت برآوردن نیازمندی‌های نسل حاضر، بدون آن که به امکانات و توانمندی‌های نسل‌های آینده آسیب رساند. به‌عبارت دیگر، آبادانی (مثبت) بدون تخریب (منفی) تا تکامل انسان میسر گردد [27]. در بسیاری از آیات و روایات از "آب" به‌عنوان عنصری حیات بخش و وسیله‌ای برای آبادانی زمین یاد شده است. لذا استفاده از آب به‌عنوان یکی از منابع مهم زیست محیطی و حیاتی بشر باید به‌گونه‌ای باشد که علاوه بر تامین نیاز نسل حاضر و کمک به آبادانی و سرسبزی زمین، منجر به اختلال در چرخه طبیعت و بقای نسل آینده

جمع‌آوری و تصفیه فاضلاب و زهاب‌های کشاورزی، بازچرخانی آب و استفاده از آب‌های غیرمترعارف برای کنترل بهینه منابع آبی در کشور ضروری به نظر می‌رسد. همچنین در صورتی که اصول و قواعد فقه و اخلاق اسلامی در برنامه‌ها و قوانین مرتبط با آمایش آب کشور مدنظر قرار گیرد، می‌توان بر بسیاری از آسیب‌ها و چالش‌های موجود در بخش آب فائق آمد. این امر نیازمند تدوین یک طرح و قانون جامع مرتبط با آمایش آب با ملاحظات ویژه فقهی و اخلاق اسلامی و البته اجرای دقیق آن است.

تشکر و قدردانی: موردی توسط نویسنده گزارش نشده است.

تاییدیه‌های اخلاقی، تعارض منافع: موردی توسط نویسنده گزارش نشده است.

سهم نویسندگان و منابع مالی/حمایت‌ها: موردی توسط نویسنده گزارش نشده است.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. نهج البلاغه
۳. ابراهیمی زاده جویمی، ر و تلاشان، ف. (۱۳۹۳). اصول اخلاقی اقتصادی در عرصه توزیع از دیدگاه قرآن و احادیث. پژوهشنامه معارف قرآنی، شماره ۱۷، ۱۲۵-۱۴۹.
۴. اترک، ح و خوشدل روحانی، م. (۱۳۹۳). نقد و ارزیابی نظریه اعتدال در اخلاق. فصلنامه فلسفه و کلام اسلامی آینه معرفت، ۱۲۳-۱۵۳.
۵. پیرنیا، م. (۱۳۹۰). آشنایی با معماری اسلامی ایران "ساختمان‌های درون شهری و برون شهری". انتشارات سروش دانش.
۶. تونی، ف و رضوی کشمیری، م. (۱۳۸۳). الوافیه فی اصول الفقه. انتشارات مجمع الفکر الاسلامی.
۷. جوادی، ش. (۱۳۹۲). بازخوانی روایت باستانی «آب و درخت» در دوران اسلامی ایران. فصلنامه هنر و تمدن شرق، شماره ۱، ۴۳-۵۰.
۸. حسینی جهانگیر، س و فخری، ف. (۱۳۹۸). جایگاه آب در فرهنگ و ادب عامه. فصلنامه پژوهش‌های ادبی و بلاغی، سال هفتم، ۹۰-۱۰۲.

نگردد. به‌عنوان مثال بهره برداری بیش از اندازه از آب‌های سطحی و زیرزمینی به‌منظور آبادانی و سرسبزی زمین در مناطقی که با مشکل کم آبی مواجه هستند، نباید صورت گیرد.

نتیجه‌گیری

اصل و اساس حیات و زندگی ما انسان‌ها و همه جانداران روی زمین، آب است. نقش و اهمیت "آب" در متون دست اول دینی نظیر آیات و روایات به وضوح بیان شده است. همچنین با توجه به بررسی قواعد فقهی و اخلاقی در بحث آمایش آب می‌توان گفت از هر بعد و منظری که به موضوع آب نگاه شود، تمام قواعد و اصول معتبر اسلامی و شیعی گواهی بر اهمیت این منبع هستی بخش داده و هر کدام در جایگاه خود و با تبیین اصولی، بر استفاده صحیح و شایسته از آب تاکید دارند. به منظور مدیریت درست و دقیق منابع آبی هر سرزمین، تهیه سند آمایش آب ضروری به نظر می‌رسد. در واقع نقشه راه توسعه پایدار در حوزه‌های اقتصادی، اجتماعی و محیط زیست نیازمند توجه به آمایش آب محور و سرزمین است.

براساس بایدها و نبایدهای فقهی و اخلاقی مرتبط با آمایش آب هر اقدامی که منجر به ضرررسانی به حقوق خداوند، خود، عامه و برهم زدن نظام اکولوژیک طبیعت گردد، جایز نیست. لذا همواره تاکید بر حفظ و استفاده پایدار از منابع طبیعی همچون آب شده تا از اتلاف یا تضییع منابع در راستای حفظ این امانت برای نسل‌های آینده جلوگیری گردد. بدین منظور پرهیز از انتقال یا مسدودسازی منابع و جریان‌های حیاتی همچون آب، رعایت عدالت در برنامه‌ریزی و تخصیص و توزیع منابع آبی، اعتدال در مصرف، اولویت توجه به مسئله محیط زیست و حفظ منابع طبیعی در سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌ریزی‌ها و همچنین ارزیابی دقیق پروژه‌ها و طرح‌های توسعه‌ای به منظور جلوگیری از اثرات منفی اجرای آنها بر حیات انسانی، گیاهی و جانوری و ... ضروری به نظر می‌رسد.

در نهایت با توجه به نتایج تحقیق می‌توان گفت که تدوین یک برنامه جامع با ملاحظات ویژه فقهی و اخلاق اسلامی به منظور رعایت تناسب و اجرای هماهنگ طرح‌های تامین آب، سدسازی، تأمین آب شرب، آبخیزداری و آبخوان‌داری، شبکه‌های آبیاری و زهکشی، تجهیز و تسطیح اراضی،

۹. خنیفر، ح. (۱۳۸۹). درآمدی بر مفهوم آمایش سرزمین و کاربردهای آن در ایران. فصلنامه آمایش سرزمین، ۵-۲۶.
۱۰. دیلمی، ا و جلیلی مراد، آ. (۱۳۹۹). قاعده اهم و مهم و کارکردهای حقوقی آن. فصلنامه حقوق اسلامی، سال هفدهم، شماره ۶۶، ۷-۲۶.
۱۱. ربانی عارف، ه؛ رزاقی، ص و دهقان پور، ع. (۱۳۹۹). رفاه و اشرافی گری در اسلام. فصلنامه علمی اقتصاد و بانکداری اسلامی، شماره سی و دوم، ۱۲۳-۱۴۶.
۱۲. رجایی، م و خطیبی، م. (۱۳۹۱). معیارهای فقهی اسراف. فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، سال دوازدهم، ۵۵-۷۶.
۱۳. رجاییان، ن، کشتی آرای، ن و نادری، م. (۱۳۹۷). تحلیل مضامین موثر بر فرهنگ مصرف آب از دیدگاه اسلام (مطالعه کیفی). مجله مدیریت فرهنگی، شماره ۴۱، ۸۹-۱۰۶.
۱۴. سفاهن، ا، نادری مهدبی، ک و سفاهن، پ. (۱۳۹۵). بررسی وضعیت مدیریت منابع آب در ایران با تاکید بر توسعه پایدار. دومین کنگره ملی آبیاری و زهکشی ایران، دانشگاه صنعتی اصفهان.
۱۵. سیفیان، م. (۱۳۷۷). قاعده لاضرر و رعایت آن در اصول معماری و شهرسازی اسلامی. فصلنامه هنرهای زیبا، شماره ۳، ۷۷-۷۳.
۱۶. صادقی، ح و آسایش، ح. (۱۳۹۵). تشکیل بازار آب از دیدگاه اقتصاد اسلامی. فصلنامه علمی ترویجی اقتصاد و بانکداری اسلامی، شماره پانزدهم، ۷۱-۹۲.
۱۷. صفایی مقدم، م، رحمانی، ب، پاک سرشت، م و مرعشی، س. (۱۳۹۵). مبانی و اصول اخلاق اسلامی: ارتباط معلم با دانش آموزان. مجله پژوهشنامه مبانی تعلیم و تربیت، سال ۶، شماره ۱، ۲۳-۴۵.
۱۸. صفایی، س و عباسی، م. (۱۳۹۲). بررسی اصل سودرسانی از منظر فقه زیست پزشکی. فصلنامه اخلاق زیستی، سال سوم، شماره هفتم، ۵۳-۸۶.
۱۹. طاهری، م، البرزی ورکی، م. و کیایی، ع. (۱۳۹۹). بررسی اصول اخلاقی و حقوقی زیست محیطی در قراردادهای نفتی. فصلنامه پژوهش‌های اخلاقی، ۱۵۹-۱۸۲.
۲۰. طوسی، م. (۱۳۸۶). تهذیب الاحکام، جلد ۱. انتشارات نور وحي.
۲۱. عرفانیان، م. (۱۳۹۲). مبانی فقهی مسئولیت همگانی انسان در قبال محیط زیست با تاکید بر اندیشه‌های آیت الله خامنه‌ای. فصلنامه علمی- تخصصی پژوهشنامه فقهی، سال دوم، شماره اول، ۱۰۱-۱۲۴.
۲۲. علی آبادی، م و هاشمی طغرالجردی، م. (۱۳۸۹). ضرورت رویکردی نو در تدوین قوانین و مقررات معماری اسلامی (تاملی بر: تاثیر قاعده فقهی «لاضرر» بر مواد مربوط به حریم بصری در قانون مدنی ایران). نشریه علمی- پژوهشی انجمن علمی معماری و شهرسازی ایران، ۶۷-۷۶.
۲۳. عندلیب، ح. (۱۳۹۷). بررسی و تبیین اصول و قواعد شهرسازی از منظر فقه اسلامی. فصلنامه علمی اختصاصی معارف فقه علوی، سال چهارم، شماره ششم، ۵-۲۶.
۲۴. فاضل مهر، ع. (۱۳۹۶). قاعده نفی عسر و حرج از منظر فقه و قانون. کنفرانس ملی تحقیقات علمی جهان در مدیریت، حقوق و علوم اجتماعی. شیراز.
۲۵. فراهانی فرد، س. (۱۳۸۶). عدالت بین نسلی در بهره برداری از منابع طبیعی. فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، سال هفتم، ۱۲۵-۱۵۶.
۲۶. فراهیدی، خ. (۱۴۰۹). کتاب العین. قم، ایران: موسسه دارالهیجره.
۲۷. فغفورمغربی، ح. (۱۳۸۸). اصول اخلاقی محیط زیست از منظر اسلام. فصلنامه اخلاق پزشکی، ۱۱-۴۴.
۲۸. قدرتی، ط و حیدری، ع. (۱۳۹۹). اصل اباحه و اصل حلیت در فقه و حقوق ایران. فصلنامه فقه و حقوق نوین، شماره ۴، ۷-۱۳.
۲۹. قدسی، ا. (۱۳۸۴). واژه شناسی فقه در لغت، قرآن و حدیث از نگاه فریقین. پژوهشنامه حکمت و فلسفه اسلامی، سال چهارم، شماره ۱۳ و ۱۴، ۹۹-۱۲۰.
۳۰. قلندریان گل ختمی، ا و حقیقت‌بین، م. (۱۳۹۵). کاربرد فقه در تحقق منظر شهری امن. فصلنامه شیعه شناسی، شماره ۵۵، ۶۹-۹۸.
۳۱. کرمی، ر. (۱۳۹۶). آموزش و بکارگیری احکام فقهی؛ ایجاد انگیزش دینی برای تعامل مسئولانه و اخلاقی با محیط زیست. فصلنامه مدیریت شهری، شماره ۴۶، ۲۲۹-۲۴۰.
۳۲. کهن‌هوش‌نژاد، ر و مهدوی، ا. (۱۳۹۷). تبیین اصول فقهی حاکم بر قراردادهای سرمایه گذاری در صنعت بالادستی نفت و گاز ایران. فصلنامه اقتصاد و بانکداری اسلامی، شماره ۲۲، ۲۲-۹۵-۱۱۴.
۳۳. گواهی، ز و ثقفی، م. (۱۳۹۵). مبانی فقهی- حقوقی سلب مالکیت توسط دولت. فصلنامه علمی- ترویجی اقتصاد و بانکداری اسلامی، شماره پانزدهم، ۲۳-۴۵.
۳۴. لطفی، ا. (۱۳۹۱). قاعده وجوب دفع ضرر محتمل و کاربرد آن در قانون آئین دادرسی مدنی. فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی، شماره ۵۹، ۲۰۵-۲۳۴.

۳۵. لطیفی، غ. (۱۳۹۱). مروری بر ضرورت و اهداف برنامه آمایش سرزمین در ایران و فرانسه. فصلنامه برنامه ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، ۴۱-۷۰.
۳۶. مجلسی، م. (۱۳۸۳). بحارالانوار، جلد ۶۶، دارالکتب الاسلامیه.
۳۷. مجلسی، م. (۱۳۸۸). بحارالانوار، جلد ۴۹، کتابفروشی اسلامی.
۳۸. محمدی ری شهری، م و فرزندگان، ح. (۱۳۹۱). میزان الحکمه، جلد ۵، ترجمه حمیدرضا شیخی، موسسه فرهنگی دارالحديث.
۳۹. مرادی، ع و رمضانی، ب. (۱۳۹۸). ارزیابی اثرات زیست محیطی طرح‌های توسعه گردشگری در منطقه آزاد انزلی. جغرافیا و مطالعات محیطی، شماره ۳۲، ۵۵-۶۶.
۴۰. مروتی، س و ساکی، س. (۱۳۹۰). معناشناسی واژه اخلاق در قرآن کریم. مجله پژوهش نامه قرآن و حدیث، ۲۷-۶۰.
۴۱. مشکینی، ع. (۱۴۱۶). اصطلاحات فقهی و اصولی. قم: الهادی.
۴۲. مصباح یزدی. (۱۳۹۴). فلسفه اخلاق. موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، چاپ سوم.
۴۳. منوری، س؛ ملامسی، م؛ ارجمندی، س؛ صمدی، ر و طاری، ز. (۱۳۸۷). بررسی اثرات زیست محیطی توسعه صنعتی در شهرستان شهریار. علوم و تکنولوژی محیط زیست، شماره ۲، ۶۴-۷۴.
۴۴. مولائی، ا. (۱۳۹۷). بازشناسی ابعاد و مسائل طرح انتقال آب دریای خزر به منطقه سمنان. نشریه علمی- پژوهشی شهر ایمن، دوره ۲، شماره ۱.
۴۵. نجاتیان، م، جلالیان، ر و بصیری، ع. (۱۳۹۸). نقش جایگاه اخلاق و معنویت در سبک زندگی اسلامی. فصلنامه دانش انتظامی سمنان، دوره ۹، شماره ۳۳، ۴۱-۵۶.
۴۶. نظری توکلی، س. (۱۳۹۱). اخلاق زیستی و تبیین بایستگی‌های حفاظت و بهره‌وری از منابع آب در راستای آموزه‌های فقه محیط زیست. فصلنامه اخلاق زیستی، ۷۷-۱۰۰.
۴۷. نوری، م و حرعاملی، م. (۱۳۸۹). وسائل الشیعه و مستدرکها. الجماعه المدرسین بقم المشرفه، موسسه النشر الاسلامی.
۴۸. وفادار، م، احمری، ح، رجایی‌پور، م و سروری، ه. (۱۳۹۶). احکام و قواعد فقهی در کاربری فضای سبز. فصلنامه فقه و تاریخ تمدن، سال سیزدهم، شماره پنجاه و چهارم، ۱۳۱-۱۶۸.
۴۹. ونوس، د و خانی جزنی، ج. (۱۳۸۰). اصول اخلاق بازرگانی در اسلام. مجله دانش و توسعه، ۴۳-۶۰.
۵۰. ویسی، ه. (۱۳۹۵). نیاز آبی و پیامدهای بحران آب در استان کرمان. جغرافیا (فصلنامه علمی- پژوهشی و بین المللی انجمن جغرافیای ایران)، سال چهاردهم، شماره ۵۰، ۲۸۳-۳۰۷.
۵۱. هاشمی طفرالجردی، م. (۱۳۹۵). ارزیابی و نقد مصوبات شورای عالی شهرسازی و معماری پیرامون هویت اسلامی شهرسازی و معماری ایران. فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره دوازدهم، ۲۲-۳۹.
۵۲. یعقوبیان، م. (۱۳۹۳). تحلیلی فلسفی از ماهیت شادی و بررسی انتقادی ارتباط آن با هدفمندی و معناداری زندگی. فصلنامه معرفت فلسفی.
۵۳. محمدی، ز. و یزدان پناه، م. (۱۳۹۴). آب و اهمیت حفاظت از آن از دیدگاه قرآن کریم. همایش ملی رهیافت های علوم کشاورزی در پرتو قرآن.
۵۴. Absar, S. M. (۲۰۱۳). The Future of Water Resource Management in the Muslim World. Journal of Futures Studies, ۲۰-۱.
۵۵. Dargin, J. (۲۰۲۰, July ۴). Water Conservation in Islamic Teachings. Retrieved from Echoing Sustainability in MENA: <https://www.ecomena.org/water-conservation-islam/>
۵۶. Hou, C., Wen, Y., Liu, X., & Dong, M. (۲۰۲۱). Impacts of Regional Water Shortage Information Disclosure on Public Acceptance of Recycled Water Evidences from China's Urban Residents. Journal of Cleaner Production, ۲۷۸.
۵۷. Jah, A. (۲۰۲۰, February ۲۹). Water in Islamic Culture. Retrieved from Echoing Sustainability in MENA: <https://www.ecomena.org/water-islam/>
۵۸. Sauvé, S., Lamontagne, S., Dupras, J., & Stahel, W. (۲۰۲۱). Circular Economy of Water: Tackling Quantity, Quality and Footprint of Water. Environmental Development, Vol. ۳۹.
۵۹. Siraj, M. A. & Tayab, M. K. (۲۰۱۷). Water in Islam. In K. Raju. & S. Manasi, Water and Scriptures, ۵۸-۱۵. Springer International Publishing.